

บทที่ ๓

รูปแบบ พิธีกรรม และความเชื่อ ที่เกี่ยวกับพระอุปคุต

การศึกษาวิจัยถึงอิทธิพลความเชื่อเรื่องอุปคุตที่มีต่อสังคมชาวพุทธล้านนาไม่เหมือนกับพิธีกรรมในที่อื่น ๆ ซึ่งพิธีกรรมในล้านนาจะแตกต่างกันในพิธีกรรมเท่านั้น ดังนั้นผู้วิจัยได้ศึกษาหลักการ รูปแบบและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพระอุปคุตในล้านนา ดังนี้

๓.๑ รูปแบบของการบูชาพระอุปคุตในล้านนา

๓.๑.๑ พิธีอาราธนาพระอุปคุตมาคุ้มครองงาน

ตามประวัติได้กล่าวไว้ว่า พระอุปคุตเนรมิตปราสาทแก้วจำพรรษาอยู่ใต้สะดือทะเล พระเจ้าอโศกมหาราชจะทำบุญถวายสลุงเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ขึ้นทั่วชมพูทวีป ทรงมีปริวิตกว่า พญามารจะมารบกวนก่อเหตุร้ายต่าง ๆ ในงาน จึงปรึกษากับพระสงฆ์ทั้งหลายว่า จะนิมนต์ใครมารักษางาน และมาช่วยปราบพญามาร พระสงฆ์ทั้งหมดต่างไม่มีใครอาสา ในที่สุดได้มีการกล่าวถึงพลังอิทธิฤทธิ์ของพระอุปคุต ซึ่งบำเพ็ญฌานสมาบัติอยู่ในปราสาทแก้วใต้สะดือทะเล จึงขอนิมนต์พระอุปคุตมาทำการปราบพญามาร ท่านรับนิมนต์มาช่วยป้องกันพญามาร โดยจับพญามารมัดติดภูเขาลูกหนึ่งเป็นเวลา ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน กระทั่งงานฉลองสำเร็จ

จากประวัตินี้เองอันนำไปสู่ความเชื่อของชาวพุทธล้านนาว่า พระอุปคุตเป็นพระทรงอภิญญามีฤทธิ์ ที่สามารถป้องกันคุ้มครองให้ปราศจากอันตรายได้ ทำให้เกิดเป็นเครื่องเสริมศรัทธาให้ชาวพุทธล้านนา ได้ทำพิธีอัญเชิญพระอุปคุตมารักษางาน เพื่อมิให้พญามารหรือความชั่วร้ายอุปสรรคทั้งหลายมารบกวน สำหรับสังคมในล้านนางานที่มีจะนิมนต์พระอุปคุตมาคุ้มครองรักษางานคือ งานปอยหลวง หรืองานเสนาสนะภายในวัด เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดเหตุร้ายต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าการที่นิมนต์พระอุปคุตมาคุ้มครองงานนั้นเป็น กุศโลบายประการหนึ่งในอันที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยภายในงาน ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะ ของจิตวิทยาประการหนึ่ง ด้วยการสร้าง ضم หรือห่ออุปคุตไว้ ภายในห่อประกอบด้วย อัฐบริขาร คนโท พัด เสือ หมอน คนที่มาร่วมงานเห็นไม่กล้าที่จะก่อเหตุร้ายต่าง ๆ เพราะเกรงกลัวต่อบาป เป็นธรรมเนียมนิยมของชาวล้านนา ที่เดินผ่านศาลเจ้าที่ หรือ ห่อเจ้าที่ที่สร้างขึ้นต่างก็ขมื่อขึ้นแสดงความเคารพ ความยำเกรง ไม่กล้าทำความชั่วใด ๆ เพราะกลัวว่าจะได้รับโทษต่าง ๆ มีการเจ็บป่วย เป็นต้น

ซุ่มหรือห่อพระอุปคุตเช่นเดียวกันเวลามีคนเดินผ่านไปมาก็กลัว บางคนไม่กล้าเดินผ่าน เพราะถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ควรให้ความเคารพยำเกรงจึงทำให้เกิดประเพณีนิยม วัดที่จะจัดงาน ต้องมีการอัญเชิญพระอุปคุตมาก่อนหนึ่งวัน ในช่วงนั้นชาวบ้านจะช่วยกันสร้างหอเล็ก ๆ มีที่มุงที่บัง ทั้ง ๓ ด้าน เปิดเฉพาะด้านหน้า ตั้งไว้ที่เหมาะสม หลังจากนั้นเจ้าอาวาสและคณะกรรมการจัดงานจะเชิญชวนศรัทธาชายหญิงเข้าร่วมพิธีแห่พระอุปคุตมาคุ้มครองงาน มีการจัดขบวนแห่มีซอ ตุงชัย ฆ้องกลอง ช่างฟ้อน เดินตามขบวน ให้มีคนยกเป็นคนถือพานถือข้าวตอกดอกไม้ รูปเทียน มีข้อที่ควรปฏิบัติอยู่คือ ทุกคนจะต้องสำรวม กาย วาจา ใจ ของตนห้ามมิให้พูดในสิ่งที่ไม่ควรพูด เมื่อขบวนแห่ถึงแม่น้ำก่อนอื่นต้องจุดรูปเทียนบอกแม่ธรณีเจ้าที่ตรงริมฝั่งแม่น้ำ แล้วมีคนยกก็จะทำหน้าทักกล่าวอาราธนา นำเอาเข้าตอกดอกไม้ ไปรยลงไปในแม่น้ำ แล้วลงไปเอาก้อนหินมาหนึ่งก้อนจากแม่น้ำโดยสมมติว่าเป็นพระอุปคุตแล้วนำก้อนหินนั้นมาล้างด้วยน้ำขมิ้นสั้มปล่อยน้ำอบน้ำหอม แล้วก็แห่ขบวนกลับวัด เมื่อมาถึงวัดก็นิมนต์ท่านขึ้นสู่หอ โดยนำก้อนหินที่เอามาจากแม่น้ำใส่พานเอาไปวางไว้ที่หอหรือซุ่มที่สร้างไว้

คำโอกาสอาราธนาพระอุปคุต

สาธุ ภันเต พระอุปคุตโต มหาเถโร นามะเสฏโฐ อะนันตัม ทิคุโน อิมัง โลกัง อะหัง วันทามิ สัพพะทา สาธุ สาธุ โอภาสะ ข้าแต่พระมหาอุปคุตเถรเจ้าต้นผาเสริฐ ล้ำเลิศกว่าโลก โลกา ต้นผาแบ่หม่มาร อติแต่กาล ไสกะราชา ป้างเมื่อพระยาอโศกราจมาหาราช สร้างยังมหาธาตุเจ้าแปดหมื่นสี่พันหลัง เจ้าก็ยังจะนะผาแบ่ แก่พระยามารต้นเคื่องคาบ ต้นใจบาปหายบาจี้ จึงได้สถาปนาพระธาตุเจ้าไว้ หื้อเป็นดีไหว้และสักกระปู้จา แก่คนและเดวคาสืบต่อกันมาถึงกาละบัดนี้ไส้ มนุสสะ โลกนบ่น้อมไหว้และสักกระปู้จา อะนันตัม ทิคุโน เจ้าต้นทะรงคุณอนันตัม หาที่สุดบ่ได้ จึงมานมัสการวานไหว้ขอเป็งสมปาน ผู้ข้าดังหลายต่างมีใจบานจ่มจิ้น โสมนัสสะต้องตื่นด้วยศรัทธา จึงพากันมาสมานจันทะพร้อมเปียงกัน นับเสี่ยงจุตุนจุงองค์หมายมีสวารุสมภารเจ้าอาวาสจ้อ (ออกชื่อพระสงฆ์พร้อมฉายา) ผู้เป็นประธานกว่าผู้ข้าดังหลาย จัคนับหมายได้.....รูป พร้อมด้วยเดวาลิกโยมจุตุน หนปายนอกหมายมีศรัทธาช่วยใหญ่ญิงจาย จุผู้จุคิงคน ได้พร้อมเปียงกันเปื่อว่าจักกระดำการมั่งคละกรรมอันหนักอันใหญ่คือว่า (งานอะไรก็ว่าไป) ว่าสิ้นนี้แต่ดีหลี บัดนี้ผู้ข้าดังหลาย ได้ตกแต่งพร้อมน้อมนำมายังบุพผาราดวงดอก ข้าวตอกดอกไม้และลำเตียน มาจำเนียร ไว้เหนือขันกับตั้งบริวารวัตถุตาดังหลายมวลฝูงนี้ มาฐานปะนาตั้งไว้ในต้นนี้แล้ว ผู้ข้าดังหลายขออาราธนายังพระอุปคุตเถรเจ้า จุงอินดูคุณณาไส้เสด็จลีลาย้ายต้นดีย์มาสถิตสถาน ยังวิหารเหนืออาสนาเด่นแก้ว ในติมากาละวันนียามนี้แต่ดีหลี แล้วขอมหาเถรเจ้ามีเมตตาได้ห้ามดัพ คับเสี่ยยังสัพพะมาร สัพพะภัยยะอุปัทวะกั่วงลอนทรายดังหลายต่าง ๆ นานา อันดีจักมาแต่จุตุนิสา อัญฐะนิสา ทะสะนิสา และทวาทะ

เรียกว่าบาป หรือความชั่วต่าง ๆ และให้เกรงกลัวต่อพระอุปคุต เนื่องจากท่านเป็นผู้มีฤทธิ์ หากจะกระทำ พุศและคิดความชั่วต่าง ๆ ให้เกรงกลัวต่อพระอุปคุต ให้มีสติสัมปชัญญะ ซึ่งเป็นกุศโลบายในการสอนให้ทำดีอีกทางหนึ่งด้วย

๓.๒ ประเพณีตักบาตรเป็งพุช

ประเพณีทำบุญตักบาตรเป็งหรือเพ็ญพุช เป็นประเพณีตักบาตรเที่ยงคืนเป็นประเพณีนิยมเฉพาะในภาคเหนือเท่านั้น ซึ่งประเพณีตักบาตรเพ็ญพุชนี้ได้รับอิทธิพลมาจากพม่า หลังจากพระเจ้าบุเรงนอง กษัตริย์พม่ายกทัพมาตีเชียงใหม่ อาณาจักรล้านนาก็ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าในปี พ.ศ. ๒๑๐๑ เรื่อยมาเป็นระยะเวลานานกว่า ๒๐๐ ปี (๒๑๐๑-๒๓๑๓) ด้วยเหตุนี้ วัฒนธรรมล้านนาจึงเป็นการผสมผสานระหว่างขนบธรรมเนียมของชาวไทยลื้อ แสดงว่าได้รับอิทธิพลมาจากพม่าและชาวไทยลื้อจีนได้ ผสมกับชาวไทยในรัฐฉานของพม่า จึงทำให้ประเพณีสืบทอดจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากพม่ามีความเชื่อว่า พระอุปคุตจะมาโปรดชาวเมืองก่อนเวลารุ่งอรุณ ชาวพม้ามักจะตื่นแต่ดึกเตรียมอาหารไว้มาใส่บาตรพระอุปคุต ซึ่งจะทำให้ชีวิตรุ่งเรืองด้วยโชคลาภ แคล้วคลาดจากอุบัติเหตุทั้งปวง

ประเพณีตักบาตรเป็งพุช หรือประเพณีตักบาตรเที่ยงคืนซึ่งถือว่าเป็นรุ่งอรุณของวันใหม่แล้ว พระภิกษุ-สามเณร จะออกบิณฑบาตตอนเที่ยงคืน ของวันพุธ ๑๕ ค่ำ โดยไม่จำเพาะเจาะจงต้องอยู่ในเดือนใด บางปีอาจมีครั้งเดียว สองครั้งหรืออาจไม่มีเลยก็ได้ พุทธศาสนิกชนล้านนาผู้มีจิตศรัทธา จะทำบุญตักบาตรจำนวนมากซึ่งจะเป็นการทำพิเศษกว่าวันอื่น เพราะถือว่าได้อานิสงส์แรง โดยตระเตรียมสำรับ ข้าวสาร อาหารแห้งคอยใส่บาตร ตั้งแต่เที่ยงคืน ซึ่งถือว่าเป็นวันที่ย่างเข้าสู่วันใหม่ ในสมัยก่อนจะทำบุญตักบาตรตามถนน ตรอก หรือ ซอยที่ใกล้บ้านของใครของมัน แต่ปัจจุบันเกิดการเปลี่ยนแปลงจะนิยมมาทำบุญเฉพาะที่หรือเฉพาะที่จัดงานเท่านั้น

ประเพณีตักบาตรเพ็ญพุชของพุทธศาสนิกชนล้านนา สืบเนื่องมาจากความเชื่อว่าพระอุปคุตผู้มีอิทธิฤทธิ์สามารถบันดาลในทางโชคลาภให้ จะขึ้นมาจากทะเลโดยจะแปลงกายเป็นสามเณรน้อยออกโปรดสัตว์ ถ้าผู้ใดได้ทำบุญตักบาตรพระอุปคุตแล้วบุคคลนั้นถือว่าเป็นผู้มีบุญ จะทำให้ผู้นั้นร่ำรวยเป็นเศรษฐีบังเกิดเป็นสิริมงคลในชีวิต คติความเชื่อนี้ พุทธศาสนิกชนได้ถือปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ จนถึงปัจจุบันนี้

ประเพณีดักบาตรเพ็ญพุธ เป็นประเพณีสืบทอดที่มากือบสี่ร้อยกว่าปีแล้ว นับตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ตกเป็นขึ้นของพม่าพระเจ้าบุเรงนองได้วางแผนปกครองอย่างสันติ ห้ามทำร้ายชาวเมืองเชียงใหม่และมีให้ถือว่าชาวเชียงใหม่เป็นเชลย โดยพระองค์ถือว่าชาวเชียงใหม่นับถือพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน ฝ่ายพม่ามิได้ทำการขัดขวางหรือบั่นทอน โดยปล่อยให้ชาวล้านนาเป็นอิสระในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและปฏิบัติศาสนพิธีของตนเช่นเคย

๓.๒.๑ ประวัติความเป็นมาของการดักบาตรเป็งปู้ด

"เป็งปู้ด" หรือเพ็ญพุธ เป็นวันสำคัญวันหนึ่งในคติล้านนา ในรอบหนึ่งปีมีวันเพ็ญสิบสองครั้ง วันเพ็ญที่ตรงกับวันพุธมีเกือบสองครั้งในหนึ่งปี ทำไมไม่เป็นเพ็ญจันทร์หรือเพ็ญศุกร์ เพ็ญเสาร์ก็ไม่รู้เหมือนกัน เดาเอาว่าน่าจะเป็นวันสำคัญอะไรสักอย่างของพระมหาอุปกุศเถระทั้งนี้ก็เพราะประเพณีเพ็ญพุธเกี่ยวข้องกับพระอรหันต์หลังพุทธกาลรูปนี้

ตามตำนานเล่าว่าท่านเป็นอรหันต์ปราบมารสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นผู้มากมีฤทธิ์เดชทางเซอร์ๆ ประคองพระมหาโมคคัลลานะอัครสาวกเบื้องซ้ายแห่งพระโคตมพุทธเจ้าที่เราชาวพุทธนับถือกันอยู่ในปัจจุบัน

พระอุปกุศยังมีชีวิตอยู่ ชาวไทลื้อไทใหญ่ไทจีน ไทลื้อซึ่งเป็นไทที่ได้รับอิทธิพลบางอย่างมาจากพม่าเชื่อกันว่าท่านบำเพ็ญฌานอยู่ใต้ท้องสมุทร เวลาชาวล้านนาจะจัดงานเฉลิมฉลองอะไรใหญ่โตที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เช่นงานปอยหลวงต่างๆ ก็จะมีพิธีอัญเชิญพระอรหันต์ปราบมารองค์นี้มาสถิตคุ้มครองในงาน พิธีกรรมก็น่ารักมาก เขาจะแห่เสลี่ยงเปล่าไปยังแหล่งน้ำที่ใกล้ๆ พอไปถึงก็ให้ผู้ชายลงไปใต้น้ำแล้วมเอาหินก้อนหนึ่งขึ้นมา สมมุติเอานี้แหละพระอุปกุศ เมื่อมได้ท่านขึ้นมาแล้ว ขอนิมิตไปปราบปรามห้ามมารที่จะมารบกวนงาน แล้วจะเอาหินก้อนนั้นขึ้นเสลี่ยง แล้วจะแห่แห่นกันกลับมาที่งานพอเสร็จงานก็นิมนต์ท่านกลับยังแหล่งน้ำที่เดิม

ประวัติวัดอุปกุศ มีตำนานเล่าสืบกันมาว่า ครั้งหนึ่งมีสามภรรยาฐานะยากจนคนหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเมืองเชียงใหม่ ประกอบอาชีพทำนาและค้าขายพอเลี้ยงชีพไปได้ เมื่อว่างจากทำนาทั้งสองก็นำเอาผลผลิตจากไร่สวนเข้ามาขายในตัวเมืองเชียงใหม่วันหนึ่งในฤดูหนาวอากาศหนาวเหน็บ สองสามีภรรยาตื่นแต่เช้าเดินทางเข้าตัวเมืองพร้อมกับสัมภาระสำหรับค้าขาย ระหว่างเดินฝ่าอากาศที่หนาวเย็นก็ได้พรรณาปรับทุกข์ต่อกันถึงความทุกข์ยากของครอบครัวตนเองที่ต้องตื่นแต่เช้าทำงานหนัก ซึ่งต่างจากครอบครัวของคนอื่นที่ยังนอนหลับสบาย หากไม่ทำเช่นนี้ก็ต้องอดอยากไม่มีจะกิน ทั้งสองต่างปลอบใจและให้กำลังใจซึ่งกันและกันและว่า "เราสองคนทำบุญมาน้อย ทำให้ต้องอดอยาก แม้จะทุกข์สาหัสอย่างไรก็จำเป็นต้องทน ต้องดิ้นรนต่อสู้ต่อไป"

สองสามีภรรยาปรับตัวกันเรื่อยมาจนข้ามแม่น้ำปิงมาฝั่งตะวันตกเข้าถนนท่าแพ ขณะนั้นยังเป็นเวลาเช้ามืดและเป็นวันพระขึ้น ๑๕ ค่ำ พระจันทร์เต็มดวงสาดแสงสว่างไสวดูรื่นรมย์ทำให้ความเหนื่อยล้าของสามีภรรยาหายไปสิ้น ขณะพลัดพลินกับบรรยากาศอยู่นั้น สายตาของทั้งคู่ก็เหลือบไปเห็นสามเณรน้อยรูปหนึ่งอุ้มบาตร ครองผ้าเป็นปริมณฑลตัดกับแสงจันทร์นวลส่อง เป็นภาพที่น่าทึ่งน่าเป็นอย่างยิ่ง ยังความพิศขานชวนเข้าสู่หัวใจของทั้งสอง อีกทั้งบังเกิดศรัทธาในตัวสามเณรจึงได้แบ่งสิ่งของที่ตั้งใจนำไปขายยกขึ้นอธิษฐานแล้วใส่ในบาตรของสามเณร หลังจากรับพรจากสามเณรแล้วชายผู้เป็นสามีก็แปลกใจว่าสามเณรจากวัดใดกันอีกทั้งออกบิณฑบาตแต่เช้าตรู่เพียงลำพังเช่นนี้ ฝ่ายสามีจึงเดินตามสามเณรไป แต่เมื่อสามเณรเดินไปถึงชายป่าก็หายวับไปที่ต้นไทรต้นหนึ่ง สามีเห็นเช่นนั้นก็วิ่งกลับมาบอกกับภรรยาและต่างเก็บความสงสัยไว้ในใจ

นับจากที่ได้นำสิ่งของใส่บาตรเป็นกุศลศรัทธากับเณรน้อยรูปนั้น นับแต่วันนั้นสองสามีภรรยาก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับไม่ว่าจะประกอบอาชีพอะไรก็ได้ผลกำไรงามฐานะร่ำรวยขึ้นต่อมาจึงทราบจากพระผู้เฒ่ารูปหนึ่งผู้ทรงอภิญญาญาณเคร่งครัดในศีลว่า การที่เจริญก้าวหน้าร่ำรวยขึ้นนั้นเนื่องจากอานิสงส์ที่ได้ตัดบาตรกับสามเณร ผู้ซึ่ง คือ พระอุปคุตมหาเถระที่เข้านิโรธสมาบัติอยู่ใต้สะดือทะเล ครั้นถึงวันพระขึ้น ๑๕ ค่ำ ท่านจะแปลงเป็นสามเณรน้อย ออกบิณฑบาตแต่เช้าตรู่เพื่อโปรดสัตว์ บุคคลใดได้ตัดบาตรท่านพระมหาอุปคุต ถือว่าเป็นบุคคลที่โชคดีทำให้เจริญรุ่งเรือง

๓.๓ ความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปคุตของชาวล้านนา

พระอุปคุตเป็นพระอรหันต์สาวก ที่ชาวล้านนามีความเชื่อ และความเคารพเลื่อมใสมากเป็นพิเศษองค์หนึ่ง ซึ่งจะเห็นได้ว่า ในล้านนาทุกวัดจะมีพิธีเกี่ยวกับพระอุปคุต เช่นตัดบาตรพระอุปคุต อาราธนาพระอุปคุตมาคุ้มครองงาน แสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องพระอุปคุตที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อและพิธีกรรม ดังได้สอบถามท่านผู้มีความรู้ ทั้งด้านคุณวุฒิ และวัยวุฒิ ดังต่อไปนี้

พระครูอมรธรรมประยุต^๑ ไม่เชื่อว่าพระอุปคุตจะมีชีวิตอยู่จริง น่าจะเป็นเรื่องเล่ามากกว่า ที่มีเค้ามาจากประเทศพม่า โดยย้อนไปสมัยทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ที่พระเจ้าอโศกมหาราช มหาราชทรงอุปถัมภ์ และทรงได้สร้างเจดีย์จำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์ถวายเป็นพุทธบูชา ซึ่งจะได้ถวายหลังเสร็จสิ้นการทำสังคายนา แต่ระยะเวลานั้นนานไปคูจะไม่ปลอดภัย จึงได้ให้พระวังคีสะไปนิมนต์พระอุปคุตที่จำพรรษาอยู่ใต้มหาสมุทรมาดูแล โทษฐานที่ไม่เข้าร่วมทำสังคายนา โดยให้ระวังการก่อวนของพญามาร พญามารมาก่อวนในงานด้วยวิธีต่าง ๆ แต่พระอุปคุตก็สามารถแก้ปัญหา

^๑ อ้างในพระประพันธ์ สุทฺธจิตฺโต (กาวาสิบสาม), “อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระอุปคุตที่มีต่อพิธีกรรมชาวพุทธล้านนา”, ๒๕๔๘.

เสียทุกครั้งไป พระอุปคุตปราบพญามารโดยใช้หัวสุนัขเฒ่าแขวนคอพญามารแล้วนำไปขังที่ขอบฟ้า จนงานสังคายนาเสร็จ เกิดลืมนำไป กว่าจะคิดได้ก็ถูกพญามารตัดพ้อต่อว่า สมัยที่พระพุทธเจ้าทรงพระชนม์อยู่ พระองค์มีเมตตาต่อเรา ไฉนศิษย์ของท่าน จึงไร้ความปราณี พระอุปคุตเมื่อทราบว่พญามารเคยอยู่ร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า ก็ขอร้องให้พญามารจำแลงเพศเป็นพระพุทธเจ้าและพระอัครสาวกให้ดู เพราะตัวท่านเองเกิดไม่ทัน ซึ่งพญามารก็รับปาก แต่มีข้อแม้ว่า ห้ามพระอุปคุตกราบรูปจำแลงของพระพุทธเจ้า เมื่อพญามารแปลงร่างกลายเป็นพระพุทธเจ้า พระอุปคุตเกิดปีติขึ้นชมในพระบารมี เพลอกล้มลงกราบรูปจำแลงของพระพุทธเจ้า ทำให้พญามารกระเด็นไป รูปจำแลงของพระพุทธเจ้าก็อันตรธานไป เรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตเป็นเรื่องที่เล่าสืบ ๆ กันมา และได้อ่านธรรมคัมภีร์อุปคุตสูตร ของพระครูวัดปากทอง มีทั้งหมด ๓ ผูกจบ ส่วนพิธีกรรมของพระอุปคุต มีการอาราธนาพระอุปคุตมาปกป้องคุ้มครองงานฉลองเสนาสนะ และการดักบาตรเพ็ญพุธ ซึ่งมีเรื่องเล่าขานว่า จะสามารถบันดาลให้เกิดโชคมั่งมีศรีสุข ดังเช่น คนขายพลูชาวพม่าที่ได้ดักบาตรพระอุปคุตในวันเพ็ญพุธ ที่ทำให้กลับกลายเป็นคหบดี ด้วยผลบุญดักบาตรพระอุปคุต

พระอธิการนิวัฒน์ กิตติโสภโณ^๒ นับถือพระอุปคุตตั้งแต่สมัยเป็นสามเณร ต่อมาเมื่ออุปสมบทแล้วมีโอกาสดำเนินไปเมืองพม่าได้ไปพบเห็นพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุต ยิ่งทำให้เกิดศรัทธามากยิ่งขึ้นอีก จึงได้สร้างพระอุปคุตขนาด ๒๕ นิ้วไว้มณฑปหน้าวิหารวัดเกาะกลาง ให้พุทธศาสนิกชนได้สักการบูชา โดยมีความเชื่อว่าพระอุปคุตเป็นพระอรหันต์ที่มีอิทธิฤทธิ์ ยังมีชีวิตอยู่ยังไม่นิพพาน ตามคำพยากรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ตรัสไว้ว่า หลังจากพระองค์ปรินิพพานไปแล้วจะให้พระอุปคุตคุ้มครองพระศาสนาแทนพระองค์ตลอด ๕,๐๐๐ วัสสา ส่วนพิธีกรรมที่วัดเกาะกลาง มีการอาราธนาพระอุปคุตมาคุ้มครองในงานฉลองเสนาสนะ และถวายข้าวสุก กกล้วย เข้มเหียนผ้าโดยใส่ด้วยดักแด้ บานตะถั่วในวันเพ็ญพุธ โดยมีความเชื่อว่า กล้วยจะทำอะไรก็ง่ายเหมือนปอกกล้วย หรือเกิดชาติหน้าขอให้ได้กินอิ่มกินเต็ม ส่วนเข้มเกิดมาจะได้มีปัญญาหลักแหลม เมื่อเสร็จพิธีทางวัดจะแจกจ่ายสิ่งของที่นำมาถวายให้แก่ชาวบ้านนำไปปรับประทานที่บ้านเพื่อเป็นสิริมงคล ส่วนถั่วที่ใส่ของมาก็จะถวายไว้กับวัด เพื่อใช้ในการกิจการของวัดต่อไป

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ มณี พยอมยงค์^๓ ได้รับฟังเรื่องราวพระอุปคุตมาจากผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีจิตศรัทธา บรรพบุรุษได้เล่าสืบ ๆ กันมา และได้ศึกษามาจากคำวาทกรรมของล้านนาเรื่อง อุปคุตสูตร โดยมีความเชื่อว่าพระอุปคุตเป็นบุคคลวิเศษ มีฤทธิ์เดชานุภาพ เป็นตัวแทนคณะสงฆ์ปราบ

^๒ สัมภาษณ์ พระอธิการนิวัฒน์ กิตติโสภโณ, เจ้าอาวาสวัดเกาะกลาง ตำบลป่าแดด อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่, ๒๕๕๔.

^๓ อ้างในพระประพันธ์ สุทนต์จิตโต (กาวาสิบสาม), “อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระอุปคุตที่มีต่อพิธีกรรมชาวพุทธล้านนา”, หน้า ๓๕

พญามาร จนนางฉลองเจดีย์สำเร็จ ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุตมีการใส่บาตรเพ็ญพูน วันพุธ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ผู้มีศรัทธาจะเตรียมอาหาร ขนม ผลไม้ ใส่บาตรเลยเที่ยงคืนเป็นต้นไป และพิธีอาราธนาพระอุปคุตมาคุ้มครองงานหรือรักษางาน เพื่อมิให้เกิดสิ่งที่เป็นอัปมงคลต่าง ๆ

พระครูอินโสภา กิตติสาโร^๔ มีความเชื่อว่าพระอุปคุตเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งที่มีอุทธานุภาพ สามารถป้องกันอุบัติเหตุเภทภัยต่าง ๆ ได้ ท่านอาศัยอยู่ใต้มหาสมุทร ได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตจากการได้ยินได้ฟังมาจากผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบ ๆ กันมา เช่น เมื่อมีปอยหลวงจะนิยมไปแห่พระอุปคุตจากท่าน้ำ โดยสมมติยกเอาก้อนหินแล้วแห่เข้าไปสู่บริเวณงาน และนำไปตั้งที่หอพระอุปคุตที่วัดทำไว้ เพื่อให้เกิดสิริมงคลและความสงบราบรื่นของงาน ป้องกันมิให้เกิดเหตุเภทภัยใดๆ และพิธีกรรมตักบาตรพระอุปคุต ในวันเพ็ญพูน โดยมีการจัดเตรียมขนม ข้าวต้ม หรือกวนข้าวมธุปายาสไว้เพื่อใส่บาตร

จากการศึกษาคัมภีร์ต่าง ๆ และจากการสอบถามท่านผู้ทรงคุณวุฒิและวิทยุฒินานาเกี่ยวกับประเพณีและวัฒนธรรมล้านนา ในเรื่องความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุต พอสรุปได้ดังต่อไปนี้

ความเชื่อในด้านมีฤทธิ์

คำว่า ฤทธิ์^๕ คือ อำนาจศักดิ์ ความเจริญ , ผลสำเร็จความงอกงาม มี ๒ ทาง คือ

๑. อามิสฤทธิ์ คือ ความสำเร็จ หรือ ความรุ่งเรืองทางวัตถุ
๒. ธรรมฤทธิ์ คือ ความสำเร็จ หรือ ความรุ่งเรืองทางธรรม

คำว่า ฤทธิ์^๖ คือ ความสำเร็จ คำว่า ฤทธิ์^๗ คือ อำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แรงแอำนาจในบรรดาปาฏิหาริย์ ๓ คือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์^๘ พระพุทธเจ้ามิได้ทรงสรรเสริญปาฏิหาริย์ ๒ อย่างแรก เพราะมิได้ช่วยให้เราหลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้เลย เขาทั้งหลายที่ไม่เลื่อมใสจะค่อนข้างคิดว่า การแสดงฤทธิ์นั้นทำได้เพราะมีวิชาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันธารี ส่วนการท่ายาก็เพราะมีวิชาชื่อ มณิกา พระองค์ทรงสรรเสริญอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ เพราะ

^๔ สัมภาษณ์ พระครูอินโสภา กิตติสาโร, วัดสุวรรณประดิษฐ์ อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่, ๒๕๕๔

^๕ จีตติรอม พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๔.

^๖ พระญาณวโรดม (ประยูร สนตงกูโร), ศาสนาต่าง ๆ, (กรุงเทพมหานคร : สภาการศึกษาหม่อมกุญราภวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๕.

^๗ เรื่องเดียวกัน.

^๘ ที. ที. (ไทย) ๘ / ๔๘๔ - ๔๘๕ / ๒๑๔ - ๒๑๖.

ให้ความสำเร็จประโยชน์ได้จริงแก่ผู้ปฏิบัติตามธรรมเท่านั้นที่จะช่วยให้เราพ้นจากความทุกข์ไปได้ ดังพุทธภาษิตที่ว่า “ธมฺมจารี สุขํ เสติ” (ผู้ประพฤติธรรม ย่อมอยู่เป็นสุข) พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติห้ามมิให้พระสาวกทุกคนแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ หากพระภิกษุรูปใดล่วงละเมิด ก็อาจต้องอาบัติทุกกฏ หรือหากอวดอุตริมนุสสธรรม คือคุณธรรมพิเศษที่ไม่มีในตนก็ต้องอาบัติปาราชิกขาดจากความเป็นพระภิกษุได้ สาเหตุที่พระพุทธองค์ทรงห้ามพระสงฆ์สาวกมิให้แสดงอิทธิฤทธิ์ เพราะว่าเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะแม้ว่าอิทธิฤทธิ์จะมีประโยชน์ในการช่วยชกแจงผู้คนให้เข้ามาศรัทธาในตัวผู้แสดง ก็เป็นเพียงศรัทธาในตัวบุคคล มิใช่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา การที่จะเข้าถึงซึ่งคุณพระรัตนตรัยได้นั้น จำต้องมีศรัทธาปราศจากในคุณพระรัตนตรัยเท่านั้น ไม่มีมีต่อตัวบุคคล

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึง พุทธกิจ^{๔๕} ประการดังนี้คือ

บุพพณฺเห ปิณฺฑปาตณฺจ	เข้าเสด็จออกบิณฑบาต
สายนฺเห ธมฺมเทศนํ	เย็นทรงแสดงธรรม
ปโทเส ภิกฺขุโสภาทํ	คำ ทรงประทานโอวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย
อหฺมฺสรตฺเต เทวปณฺหนํ	เที่ยงคืน ทรงแก้ปัญหาเทวดาทั้งหลาย
ปจฺจุสฺเสว คเต กาเล	ใกล้รุ่ง ทรงทอดพระเนตรตรวจดูสัตว์ที่
ภพฺพาภพฺเพ วิโลคนํ	ควรโปรดและไม่ควรโปรด
เอเต ปญฺจวิธํ กิจฺเจ	พระมุนีผู้ประเสริฐ ทรงยังกิจวัตรทั้ง ๕
วิโสเชติ มุนิปุญฺคโว	ประการให้หมดจดอย่างนี้

พุทธกิจที่กล่าวถึงการแสดงการใช้ฤทธิ์ของพระพุทธองค์ ในการอนุเคราะห์สัตว์โลกว่าสามารถโปรดได้ทั้งเทวดาและมนุษย์ เช่น พระพุทธองค์ทรงใช้พระสัพพัญญุตญาณตรวจดูสัตว์โลกที่เข้ามาอยู่ในข่ายของพระญาณว่า อยู่ที่ใด และจะโปรดโดยวิธีใด ด้วยพระธรรมเทศนาอย่างไร นับว่าการใช้ฤทธิ์ของพระพุทธองค์มีประโยชน์สูงสุดต่อมวลมนุษยชาติ หรือต่อเวไนยสัตว์ การที่พระพุทธองค์จะแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ หรือทรงโปรดให้พระสาวกแสดงฤทธิ์ ก็เพราะว่า ทรงทราบด้วยพระญาณอันบริสุทธิ์ ว่าจะมีประโยชน์ต่อการแสดงธรรม หรือเป็นวิธีช่วยให้ผู้ฟังน้อมจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา ดังปรากฏในโมกคัลลานสูตร^{๔๖} ทรงพุทธดำรัสให้พระโมคคัล

^{๔๕} พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปญฺญโก), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๓, หน้า ๑๘๕ - ๑๘๖.

^{๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕ / ๘๒๖ / ๓๕๗.

ลานะแสดงปาฏิหาริย์ในอันที่จะทำให้ภิกษุเหล่านี้เกิดการรู้สึกสำนึกตัวว่า เป็นสมณะ โดยเพียงใช้หัวแม่เท้าสะกิดเท่านั้น ทำให้วัฏบุพพารามเกิดอาการสะเทือนหวั่นไหว ยังผลให้พระภิกษุสงฆ์สะดุ้งตกใจจนพองสยองเกล้า พร้อมปรารถนากันว่า เป็นเหตุการณ์ที่มหัศจรรย์มาก พระพุทธองค์จึงรับสั่งว่า พระโมคคัลลานะประสงค์จะให้พวกภิกษุเกิดการรู้สึกตัวว่าเป็นสมณะ จึงได้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ปรากฏ แสดงให้เห็นว่าถ้าแสดงฤทธิ์มีจุดประสงค์ มีเจตนาดีเพื่อให้เกิดประโยชน์ และพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้แสดงได้ ก็ถือว่าไม่ผิดหลักที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ ดังพระพุทธองค์ทรงพยากรณ์ไว้ว่า^{๔๕} พระอุปกุตจะใช้ฤทธิ์ทรมานพญามารให้ละพยศหมดความอหังการ สิ้นความร้ายกาจ และพญามารจะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้าสืบต่อไป

ความเชื่อของชาวพุทธล้านนา ในด้านพุทธศาสนานั้นมีมากมาย ซึ่งความเชื่อในเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเกิดจากศรัทธา เน้นคุณธรรมเบื้องต้นที่จะนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ใจเป็นปัจจัยเบื้องต้นก่อให้เกิดความศรัทธา แล้วแปรจากสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ให้แสดงออกทางกาย เช่น การแสดงความเคารพ กราบไหว้บูชาด้วยสิ่งต่าง ๆ ตลอดจนแสดงออกทางวาจา มีการสวดสรรเสริญรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ เกิดจากความศรัทธาทั้งนั้น แม้ความเชื่อในเรื่องนั้น ๆ อาจจะไม่สามารถพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ได้ก็ตาม แต่ก็ไม่ทำให้เกิดความเสียหายเป็นโทษต่อตนเองและส่วนรวม จึงมีการสืบต่อความเชื่อและพิธีกรรมนั้น ๆ เรื่อยมา

ความเชื่อของชาวพุทธล้านนา มีอยู่มากมาย ล้วนเกิดจากความศรัทธาเป็นเบื้องต้น จึงทำให้เกิดพิธีกรรมต่าง ๆ มาก แต่ในที่นี้จะเน้นศึกษาเรื่องความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปกุตที่ก่อให้เกิดความศรัทธาและได้รับการปลุกฝังมาจากบรรพบุรุษจนตกทอดมาถึงอนุชนรุ่นหลัง

จากการศึกษาเรื่องราวในด้านการใช้ฤทธิ์ของพระอุปกุต เราจะเห็นว่าพระอุปกุตจะใช้ฤทธิ์ ก็เพื่อที่จะแก้ไขเหตุการณ์ต่างๆ เท่านั้น การแสดงฤทธิ์ของพระอุปกุตล้วนจะมีประโยชน์ต่อการแสดงธรรม และช่วยให้ผู้ฟังน้อมจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา จากเรื่องราวการใช้ฤทธิ์ของพระอุปกุตตามเหตุการณ์ทั้ง ๔ ที่กล่าวมา ทำให้เกิดอิทธิพลต่อความเชื่อต่อชาวพุทธล้านนาว่าพระอุปกุตเป็นผู้มีมหิทธิเดชานุภาพ ชาวพุทธล้านนาได้ทำการสักการบูชาด้วยรูปปั้นบ้าง แกะสลักบ้าง โดยสมมติว่าเป็นพระอุปกุต ทำให้ความเชื่อดังกล่าวแพร่หลายสืบมาจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้

^{๔๕} พ. สุวรรณ, พระบัวเข็มพระอรหันต์พิชิตมารให้ลาภร้าย , หน้า ๘๒.

ความเชื่อในด้านปรามมาร

คำว่า มาร ในพระพุทธศาสนาหมายถึง สิ่งที่ขัดขวางคุณความดี หรือสิ่งที่ทำบุคคลให้ตายจากคุณความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ สิ่งที่ล้างผลาญคุณความดี ตัวการที่กำจัดหรือขัดขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันดีงาม มี ๕ อย่าง

๑. กิเลสมาร มาร คือกิเลส หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุสัยกิเลส กิเลสเป็นมาร เพราะเป็นตัวกำจัดและขัดขวางความดี เป็นตัวฝังนอนเนื่องในสันดาน ทำให้สัตว์ต้องประสบความพินาศทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต

๒. ขันธมาร มาร คือเบญจขันธ์ ขันธ์ ๕ เป็นมาร เพราะสภาพอันปัจจัยปรุงแต่ง มีความขัดแย้งกันเองอยู่ภายใน ไม่มั่นคงทนทาน เป็นภาระในการดูแลรักษา ทั้งแปรปรวนเสื่อมโทรมไปเพราะชรา พยาธิ เป็นต้น ลิดรอนโอกาสมิให้บุคคลทำกิจหน้าที่ หรือบำเพ็ญคุณความดีได้เต็มปรารภณา

๓. อภิสังขารมาร มาร คืออภิสังขาร อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม นำให้เกิดชาติ ชรา มรณะเป็นต้น ขัดขวางหลงติดอยู่มิให้หลุดพ้นไปจากสังสารวัฏทุกชั้น

๔. มัจจุมาร มาร คือความตาย ความตายเป็นมาร เพราะเป็นตัวตัดโอกาสและเวลาที่จะก้าวหน้าต่อไปในคุณงามความดีทั้งหลาย

๕. เทวปุตตมาร มาร คือเทพบุตร เป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ระดับสูงสุดแห่งชั้นกามาวจร เชื่อว่าปรนิมมิตวสวัตดี ได้ชื่อว่ามีมาร (พญามาร) เพราะเป็นนิมิตแห่งความขัดข้อง คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้มิให้ล่วงพ้นจากแดนอำนาจครอบงำของตน โดยชักให้หวั่นพะวงในกามสุขไม่หาญอาจเสียดละออกไปบำเพ็ญคุณความดีที่ยิ่งใหญ่ได้^{๕๒}

คำว่า “มาร” ที่พระอุปัคฺคได้รับนิมิตให้ไปช่วยปราม คือ เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร เป็นเทพที่ยิ่งใหญ่ที่ชื่อว่า วสวัตดีมาร เป็นพญามารที่พระพุทธเจ้าทรงผจญ ในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ ความเพียรอยู่ ในที่สุดก็แพ้ หรือมีความปราชัยต่อพระบารมีของพระพุทธองค์และพระพุทธองค์ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทรงพยากรณ์ว่า หลังจากตถาคตนิพพานล่วงแล้ว อุปคฺคจะได้ทรมานพญาวสวัตดีมาร ให้ลดพยุสสันความร้ายกาจ ในอนาคต และพญามารจะปรารภณาเป็นพระพุทธเจ้าในภาคหน้าต่อไป^{๕๓}

^{๕๒}พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปญฺญโท), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๐๔ – ๒๐๕.

^{๕๓}พ. สุวธรรณ, พระบัวเข็ม พระอรหันต์พิชิตมารให้ลาภร่ำรวย, หน้า ๘๒.

จากประวัติครั้งเมื่อพระอุปลุต ได้รับนิมนต์ให้มาช่วยปราบพญามาร ในงานฉลองสถูปจำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์ของพระเจ้าอโศกมหาราช พระอุปลุตได้ทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองงาน ทำให้พระอุปลุตต้องผจญมาร ได้ต่อสู้กับพญามารด้วยวิธีต่างๆ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

๑. พญามารใช้ฤทธิ์บันดาลฝนทรายกรด ฝนกรด ฝนก้อนศิลา ฝนถ่านเพลิง ฝนลมกรด ฝนอาวุธ ฝนถ้ำร้อน และฝนเปือกตม ตามลำดับ พระอุปลุตได้แก้ด้วยใช้ฤทธิ์หอบไปทิ้งนอกจักรวาล

๒. พญามารแปลงกายเป็นโคยักษ์ เพื่อที่จะทำลายให้พินาศ พระอุปลุตจึงเนรมิตร่างเป็นพยัคฆ์ใหญ่ จับโคยักษ์ ทำให้พญามารประสบความพ่ายแพ้

๓. พญามารเนรมิตร่างเป็นพญานาค ๙ เศียร พระอุปลุตจึงเนรมิตร่างเป็นพญาครุฑ จับเศียรพญานาค จนพญานาคพ่ายแพ้

๔. พญามารเนรมิตร่างเป็นยักษ์ใหญ่ ถือกระบองทองแดงเท่าลำตาล พระอุปลุตจึงเนรมิตร่างเป็นยักษ์ที่ใหญ่กว่า ถือกระบองลูกเป็นเปลวเพลิง เข้าตีศีรษะพญามาร ทำให้ยอมจำนนต่อพระอุปลุต

จากเหตุการณ์ดังกล่าว พระอุปลุตได้ทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองงาน ได้ต่อสู้กับพญามารด้วยวิธีต่างๆ จนพญามารยอมจำนนต่อพระอุปลุต ด้วยเหตุนี้ชาวพุทธล้านนา จึงมีความเชื่อว่าพระอุปลุตสามารถปกป้องคุ้มครองไม่ให้มีอุปสรรคเกิดขึ้น หรือชีวิตมีปัญหาหรืออุปสรรคแล้วก็พากันบูชาสักการะพระอุปลุต ขอพรจากท่าน ย่อมเกิดความราบรื่นในการดำเนินชีวิตอย่างน่าอัศจรรย์^{๕๔}

จากเรื่องความเชื่อในด้านปราบพญามารของพระอุปลุต จึงมีเกจิอาจารย์สร้างรูปจำลองพระอุปลุตรูปแบบต่างๆ ทั้งแบบตั้งไว้สักการบูชาและสำหรับติดตัว จะมีรูปของสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง หอย ปู ปลาวางอยู่ข้างๆ โดยเป็นสัญลักษณ์ว่าพระอุปลุตจำพรรษาอยู่ในน้ำตามประวัติที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากนั้นจะมีเหรียญ พระพิมพ์ ล้อกเก็ต ซึ่งสร้างเพื่อใช้ป้องกันภูตผีปีศาจ อันตรายต่าง ๆ และเพื่อให้ประสบแต่ความสุข ความเจริญ

ความเชื่อในด้านบันดาลโชคลาภ

ตามประวัติของพระอุปลุต ก่อนบวชท่านเป็นชายหนุ่มรูปงามก่อให้เกิดความยินดีแก่ผู้พบเห็น ท่านช่วยพ่อแม่ค้าขายน้ำหอม ปรากฏว่าน้ำหอมขายดีมาก มีคนมาอุดหนุนตลอดเวลา จึงทำให้กิจการเจริญรุ่งเรือง จนทำให้บิดามารดากลายเป็นเศรษฐี ทำให้อุปลุตเป็นที่กล่าวขานว่าเป็น

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๔.

หนุ่มมีเสน่ห์ ชวนให้หลงใหล ใครผ่านไปผ่านมาต้องทักทายปราศรัยกับอุปคุตอยู่เนืองนิตย์ โดยเฉพาะผู้หญิงมาหลงใหลมากมาย หนึ่งในนั้นมีหญิงโสเภณีคนหนึ่ง ชื่อว่า วาสวทตตามิจิต ปฏิบัติ ในตัวอุปคุตเป็นอย่างมาก ได้สั่งสาวใช้ไปเชิญอุปคุต แต่อุปคุตตอบว่ายังไม่ถึงเวลา นางวาสวทตตาก็ไม่ละความพยายามได้ให้สาวใช้คนเดิมไปเชิญอุปคุตมาพบนางอีก นางไม่ต้องการสิ่งใด ๆ นอกจากความสุขจากเขาเหล่านั้น อุปคุตก็ยืนยันเจตนาเดิมว่ายังไม่ถึงเวลาที่นางจะพบเขา จนวันหนึ่งนางวาสวทตตาได้ทำความผิดคือ ฆ่าบุตรของนายช่างคนหนึ่ง นางจึงถูกเจ้าหน้าที่บ้านเมืองจับและลงโทษ ด้วยการตัดมือ เท้า จมูก และหู แล้วนำไปทิ้งที่เชิงตะกอน อุปคุตทราบข่าว จึงไปหานางวาสวทตตาดำเนินการสงสาร ได้สนทนากับเธอถึงธรรมชาติที่แท้จริงของร่างกาย จากการสนทนา เป็นกथाที่มีใจความจับใจยิ่งนัก ทำให้นางวาสวทตตา เกิดความสะพรึงกลัว และมีจิตใจอ่อนน้อมรำลึกถึงพระพุทธคุณ อุปคุตจึงแสดงเรื่อง ทาน ศีล สวรรค์ แก่นางวาสวทตตา นางได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน ส่วนอุปคุตเห็นธรรมชาติแห่งร่างกายของนางวาสวทตตา ทำให้เขารังเกียจในกามภพ เข้าใจสังขาร อุปคุตจึงได้สำเร็จเป็นพระอนาคามี ณ ที่นั่นเอง

จากประวัติดังกล่าว นำไปสู่ความเชื่อ ของชาวพุทธล้านนาว่า ถ้ามีพระอุปคุตตั้งไว้สักการบูชาในบ้านหรือร้านค้า ก็เหมือนกับท่านได้มาช่วยคุ้มครองช่วยเหลือ ก็จะให้เกิดกิจการ หรือการค้าขายจะได้เจริญรุ่งเรือง มีลาภสักการะมากยิ่งขึ้น

๓.๔ ความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปคุตในภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวล้านนา

๓.๔.๑ ที่ปรากฏในด้านประเพณีพิธีกรรม

๓.๔.๑.๑ การขึ้นท้าวทั้งสี่ (ขึ้นตัวดั่งสี่, การบูชาท้าวจุลโลกบาล)

พิธีกรรมขึ้นท้าวทั้ง ๔ ในล้านนานั้น^{๔๕} เป็นความเชื่อทางด้านจิตใจที่ว่าหากบ้านใดทำพิธีขึ้นท้าวทั้ง 4 แล้ว เชื่อว่าท้าวจุลโลกบาล ซึ่งเป็นเทพรักษาทิศทั้ง 4 ทิศ จะลงมาปกป้องรักษาให้เจ้าของบ้าน หรือเยาวชนไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับยาเสพติด เนื่องจากเกรงว่าหากไม่ปฏิบัติในสิ่งไม่ดี จะส่งผลเสียต่อตนเอง พิธีขึ้นท้าวทั้ง 4 นี้ เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หากบ้านใดจะประกอบพิธี เพื่อนบ้านก็จะมาช่วยจัดเตรียมเครื่องประกอบพิธี ที่มีทั้งอาหาร คาวหวาน ผลไม้ ดอกไม้ ข้าวตอกดอกไม้ และอื่นๆ แต่ละชนิดต้องมีครบ 4 อย่าง ท้าวทั้ง 4 หรือเรียกว่า ท้าวจุลโลกบาล เป็นเทวดาที่รักษาทุกข์ สุข ของมนุษย์โลกไว้ทั้ง 4 ทิศ และทำหน้าที่ป้องกันอันตรายที่จะเกิดแก่มนุษย์โลกทั้งหลาย ท้าวจุลโลกบาลทั้ง 4 องค์ประกอบด้วย

^{๔๕}“เล่าเรื่องเมืองเหนือ”,

[ออนไลน์]. แหล่งที่มา :

<http://www.fm100cmu.com/blog/Lanna/content.php?id=318> [๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖].

ท้าวภูเวร หรือบางทีเรียกว่า ท้าวเวสสุวรรณมีหน้าที่รักษาอยู่ทางทิศอุดร (เหนือ) มีพวกยักษ์เป็นบริวาร

ท้าวธตะรัฐ มีหน้าที่รักษาอยู่ทิศบูรพา(ตะวันออก) มีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร

ท้าววิรูปหก มีหน้าที่รักษาอยู่ทางทิศทักษิณ (ใต้) มีพวกอสูรเป็นบริวาร

ท้าววิรูปักษ์ มีหน้าที่รักษาอยู่ทางทิศประจิม (ตะวันตก) มีฝูงนาคเป็นบริวาร

ซึ่งการขึ้นท้าวทั้งสี่นั้นเป็นพิธีกรรมที่สื่อความหมายของการบูชาทิศทั้ง ๖ ซึ่งการบูชาท้าวทั้ง ๔ นั้น มีทิศเบื้องบน และเบื้องล่างด้วยรวมกันเป็น ๖ ทิศ การบูชาทิศทั้ง ๖ นั้นปรากฏอยู่ในพระพุทธศาสนา การบูชาทิศต่าง ๆ ในรูปแบบของพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าให้พวกพราหมณ์ซึ่งชอบบูชาทิศ หันมาบูชาทิศแบบพุทธศาสนาดังนี้^{๑๖}

ทิศหก

- ๑) ปุรัตถิมทิศ คือ ทิศเบื้องหน้า ได้แก่ บิดามารดา
- ๒) ทักษิณทิศ คือ ทิศเบื้องขวา ได้แก่ ครูอาจารย์
- ๓) ปัจฉิมทิศ คือ ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ บุตร ภรรยา
- ๔) อุตตรทิศ คือ ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ มิตร
- ๕) เหมฐิมทิศ คือ ทิศเบื้องต่ำ ได้แก่ บ่าว
- ๖) อุปริมทิศ คือ ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์

ปุรัตถิมทิศ คือ ทิศเบื้องหน้า บิดามารดา

บุตรพึงบำรุงบิดามารดาด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ท่านได้เลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ
- ๒) ทำกิจของท่าน
- ๓) ดำรงวงศ์ตระกูล
- ๔) ประพฤติตนให้เป็นคนควรรับทรัพย์มรดก
- ๕) เมื่อท่านล่วงลับไปทำบุญอุทิศให้ท่าน

บิดามารดาเมื่อได้รับการบำรุงดังนี้ แล้วย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕

- ๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
- ๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี

^{๑๖} “ทิศหก”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.scivil.ago.go.th/buddhal.html> [๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖].

- ๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- ๔) หากภรรยาที่สมควรให้
- ๕) มอบทรัพย์ไว้ในสมัย

ทักษิณทิส คือ ทิศเบื้องขวา ครูอาจารย์

ศิษย์พึงบำรุงครูด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ด้วยลูกขึ้นยืนรับ
- ๒) ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้
- ๓) ด้วยเชื่อฟัง
- ๔) ด้วยอุปัฏฐาก
- ๕) ด้วยเรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ

ครูเมื่อได้รับการบำรุงดังนี้ แล้วย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) แนะนำดี
- ๒) ให้เรียนดี
- ๓) บอกศิลปให้สิ้นเชิง ไม่ปิดบังอำพราง
- ๔) ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง
- ๕) ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย(จะไปทางทิศไหนก็ไม่อดยาก)

ปัจฉิมทิส คือ ทิศเบื้องหลัง บุตร ภรรยา

สามีพึงบำรุงภรรยาด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ด้วยยกย่องนับถือว่าเป็นภรรยา
- ๒) ด้วยไม่ดูหมิ่น
- ๓) ด้วยไม่ประพฤติก่อวุ่นใจ
- ๔) ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้
- ๕) ด้วยให้เครื่องแต่งตัว

ภรรยาเมื่อได้รับการบำรุงดังนี้ แล้วย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) จัดการงานดี
- ๒) สงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีดี

- ๓) ด้วยไม่ประพฤติก่อวุ่นวาย
- ๔) รักษาทรัพย์ที่หามาได้ไว้
- ๕) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง

อุตตริทิส คือ ทิสเบื้องซ้าย มิตร

กุลบุตรพึงบำรุงมิตรด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ด้วยให้ปัน
- ๒) ด้วยเจรจาถ้อยคำไพเราะ
- ๓) ด้วยประพฤติก่อประโยชน์
- ๔) ด้วยความเป็นผู้มีคนเสมอ
- ๕) ด้วยไม่แก่งกล่าวให้คลาดจากความเป็นจริง

มิตรเมื่อได้รับการบำรุงดังนี้ แล้วย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) รักษามิตรผู้ประมาทแล้ว
- ๒) รักษาทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว
- ๓) เมื่อภัยมา เอาเป็นที่พึ่งพำนักได้
- ๔) ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ
- ๕) นับถือตลอดถึงวงศ์ของมิตร

เหมฐุมทิส คือ ทิสเบื้องต่ำ ป่าว

นายพึงบำรุงป่าวด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง
- ๒) ด้วยให้อาหารและรางวัล
- ๓) ด้วยรักษาพยาบาลเวลาเจ็บไข้
- ๔) ด้วยแจกของมีรสแปลกประหลาดให้กิน
- ๕) ด้วยปล่อยในสมัย

ป่าวเมื่อได้รับการบำรุงดังนี้ แล้วย่อมอนุเคราะห์นายด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ลูกขึ้นทำงานก่อนนาย
- ๒) เลิกงานทีหลังนาย

- ๓) ถือเอาแต่ของที่นายให้
- ๔) ทำการงานให้ดีขึ้น
- ๕) นำคุณของนายไปสรรเสริญในที่นั้น ๆ

อุปริมทิส คือ ทิสเบื่องบน สมณพราหมณ์

กุลบุตรพึงบำรุงสมณะด้วยสถาน ๕ ดังนี้

- ๑) ด้วยกายกรรม คือทำอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
- ๒) ด้วยวจีกรรม คือพูดอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
- ๓) ด้วยมโนกรรม คือคิดอะไร ๆ ประกอบด้วยเมตตา
- ๔) ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู คือมิได้ห้ามเข้าบ้านเรือน
- ๕) ด้วยให้อามิสทาน

สมณะเมื่อได้รับการบำรุงเช่นนี้ แล้วย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยสถาน ๕

- ๑) ห้ามไม่ให้กระทำชั่ว
- ๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๓) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม
- ๔) ให้ได้ฟังในสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
- ๕) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่ม
- ๖) บอกทางสวรรค์ให้

๓.๔.๑.๒ พิธีการขออนุญาตแม่พระคงคา (สุมาแม่คงคา)

นอกจากการขึ้นท้าวทั้ง ๔ แล้วพิธีกรรมการบูชาพระอุปคุตยังมีการประกอบพิธีการขออนุญาต หรือขอสุมาแม่พระคงคาที่จะไปอัญเชิญพระอุปคุตอีกด้วย ชาวล้านนามีความเชื่อว่าพระอุปคุตจำพรรษาอยู่ ณ มหาสมุทร การประกอบพิธีกรรมอัญเชิญพระอุปคุต ณ มหาสมุทรเป็นการยาก จึงได้สมมติเอาแม่น้ำต่าง ๆ เป็นที่อยู่ของพระอุปคุต แม่น้ำต่าง ๆ เป็นที่ไหลรวมของสิ่งมีชีวิตจำนวนมาก การประกอบพิธีอัญเชิญพระอุปคุตจำเป็นต้องมีการบอกกล่าวหรือขออนุญาตเสียก่อนเป็นการเคารพสถานที่ ด้านหนึ่งของการอัญเชิญพระอุปคุตถือเป็นภูมิปัญญาในการรักษาแม่น้ำของตนเองได้อีกทางหนึ่ง เพราะว่าชาวล้านนามีความเชื่อว่าพระอุปคุตจำพรรษาอยู่ในแม่น้ำ การทำลาย หรือการไม่ดูแลรักษาแม่น้ำเป็นการลบหลู่ต่อพระคงคาและพระอุปคุตด้วย พิธีการอัญเชิญพระอุปคุตเริ่มจากชาวบ้านมารวมตัวกันพร้อมเสร็จแล้ว ก่อนจะเดินทางไปอัญเชิญต้องมี

ดนตรีบรรเลงประกอบ มีชื่อ ธงต่าง ๆ ประกอบด้วย พระสงฆ์ผู้เป็นประธานพิธีนำขบวนแห่ไปยังแม่น้ำ พร้อมกล่าวคำบูชาพระแม่คงคา และอัญเชิญพระอุปคุตตามลำดับ

๓.๔.๒ ที่ปรากฏในด้านสังคม

เป็นที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า ประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวพุทธ ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงมีความเชื่อตามหลักของศาสนาในเรื่องของกฎแห่งกรรม บาปบุญ นรกสวรรค์เป็นต้น ด้วยอิทธิพลของศาสนาต่อความเชื่อดังกล่าว จึงทำให้สังคมไทยโดยเฉพาะสังคมล้านนาอยู่ด้วยความสันติสุข พิธีกรรมการบูชาพระอุปคุตในล้านนาซึ่งเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมา แต่ชาวบ้านถือว่าพระอุปคุตเป็นคนของทุกคน ดังนั้นเมื่อมีการประกอบพิธีกรรมบูชาพระอุปคุตหรืออัญเชิญท่านมาด้วยประการใดก็ตาม ชาวบ้านทั้งหลายจึงได้มีความยินดี ร่วมสนับสนุนและเป็นแรงใจโดยการร่วมกันเสียดสทั้งร่างกายและแรงใจ ตลอดจนทุนทรัพย์เพื่อผลคือ บุญกุศลอันตนจะพึงมีพึงได้ในชาตินี้ และชาติหน้าตามความเชื่อของบรรพบุรุษและผลของการบูชาพระอุปคุตนี้ ยังเป็นแบบอย่างแห่งการดำรงชีวิตของชาวบ้านในข้อที่ว่า เป็นแบบอย่างอย่างของคนจริง คือ คนทั้งหลายโดยมากแล้วไม่ชอบอยู่อย่างลำบาก กลัวต่อความทุกข์ยาก แต่พระอุปคุตได้ประพฤติปฏิบัติในการฝึกฝนตนเองให้ชาวบ้านได้ดู อยู่ให้เห็นและเป็นแบบอย่างที่ดี

การบูชาพระอุปคุตนอกจากจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวมแล้วสิ่งสำคัญคือการคอยปรณินิบัติให้การสนับสนุนในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านร่างกาย แรงใจและทุนทรัพย์ ที่ตนได้มีส่วนร่วมในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพราะพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ศาสนาจะเจริญรุ่งเรืองหรือเสื่อมไม่ได้อยู่ที่เหตุปัจจัยภายนอก หากอยู่กับบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ดังนั้นการบูชาพระ อุปคุตในล้านนาซึ่งมีผู้นับถือพระพุทธศาสนาจำนวนมากอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบันย่อมมีความดีใจภาคภูมิใจในตนเองที่ได้เกื้อกูลต่ออายุของพระพุทธศาสนา โดยการรักษาประเพณีดั้งเดิมเอาไว้ นอกจากนั้น การที่ได้เป็นผู้มีส่วนร่วมสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา โดยการได้จัดให้มีการบูชาพระอุปคุต ยังประกอบด้วยผลอย่างมากต่อผู้เข้ามามีส่วนร่วมในการเข้ากรรมดังกล่าวคือ

๑) เป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้รักษานับธรรมเนียมประเพณีที่ดีงาม ซึ่งมีมาแต่ครั้งบรรพบุรุษเอาไว้ ไม่ให้สูญหายไปกับกาลเวลาและยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลง

๒) เป็นผู้ที่น่านับได้ว่าเป็นคนดีของสังคม กล่าวคือ เป็นผู้ที่ยึดหลักเสียสละให้ปันสิ่งของอันเป็นของ ๆ ตนแก่ผู้อื่น ได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้จักเฉลี่ยความสุขของตนให้แก่ผู้อื่น ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ นอกจากนั้นยังได้มีโอกาสรักษาศีล ซึ่งเป็นเครื่องชำระกาย วาจา และใจของคนให้สะอาดหมดจด รวมทั้งได้มีโอกาสบำเพ็ญภาวนา ซึ่งถือว่าเป็นจุดสูงสุดแห่งการ

ปฏิบัติตามหลักของพระพุทธศาสนา ซึ่งบุคคลเหล่านี้ย่อมจะไม่ใช่ปัญหาของสังคมจะไม่ก่อภัยอันตรายใด ๆ ให้กับสังคม เป็นผู้ประพฤติประโยชน์เกื้อกูลต่อสังคม ช่วยเหลือสังคมอีกแรงหนึ่งด้วย เพราะคนเหล่านั้นจะมีจิตใจมั่นคงในการพากเพียรเพื่อจะละสิ่งอันเป็นกุศลทั้งหลาย

๓) การบูชาพระอุปคุตส่งผลต่อสังคม คือเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาในล้านนา ที่เปิดโอกาสให้ผู้คนในสังคมไม่ว่าไกลหรือใกล้ได้รู้จักกันให้กว้างขวางออกไป ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองก่อให้เกิดความสามัคคีของผู้คนในชาติ

๓.๔.๓ ที่ปรากฏในการศึกษา

การบูชาพระอุปคุตในล้านนานั้นนับว่ามีบทบาทในการศึกษาแก่ประชาชนผู้สนใจในฐานะเป็นแหล่งที่เผยแพร่วิชาความรู้ หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา จากการศึกษาค้นคว้าพบว่า การบูชาพระอุปคุตในแต่ละที่การบูชาพระอุปคุตจะมีการอบรมและให้ความรู้แก่พระภิกษุสงฆ์สามเณรและประชาชนผู้สนใจในหลักธรรมปฏิบัติใน ๒ ระดับด้วยกันกล่าวคือ

๑) ขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิต การบูชาพระอุปคุตในล้านนาจะเป็นแหล่งที่ส่งเสริม อบรมและให้ความรู้แก่ประชาชน โดยความรู้ในขั้นนี้จะเน้นหลักธรรมในการดำรงชีวิต ความอยู่รอดในสังคมตามแนวคำสอนในทางพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นยังได้สอดแทรกตัวอย่างและประสบการณ์จริงจากผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนแล้วประสบผลสำเร็จในชีวิต มาเล่าให้ฟัง อันเป็นการเพิ่มรสชาติแห่งการฟัง อย่างยิ่ง จากบรรดาพระเถรานุเถระ ตลอดจนผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้รับนิมนต์ให้มาเป็นองค์ให้อวาทในแต่ละวัน

๒) ขั้นสูง ในการบูชาพระอุปคุตนั้นมีการฝึกหัดการนั่งสมาธิและการปฏิบัติกรรมฐาน สำหรับพระภิกษุผู้เข้าปฏิบัติและอุบาสกอุบาสิกา ตลอดจนประชาชนผู้สนใจทั่วไป ได้เข้าใจถ่องแท้ในหลักการปฏิบัติตามหลักธรรมะขั้นสูงที่ถูกต้องต่อไป ทั้งนี้เพราะจุดมุ่งหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาก็คือ นิพพาน ซึ่งหมายถึง ความดับโดยไม่มีเชื้อ หมายถึงการที่ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปในวัฏฏสงสารนี้

นอกจากการบูชาพระอุปคุตในล้านนาจะเป็นจุดหล่อหลอม ให้การศึกษาขั้นพื้นฐานและขั้นสูงสุดดังกล่าวแล้ว ยังเป็นประเพณีที่น่าศึกษาในฐานะที่เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลานาน นับแต่สมัยพุทธกาลจนปัจจุบัน

๓.๔.๔ ที่ปรากฏในวัฒนธรรม

การบูชาพระอุปคุตในล้านนา นับว่าเป็นประเพณีหนึ่งที่สำคัญยิ่งของชาวล้านนา โดยเฉพาะชาวล้านนาที่จะต้องพากันจัดให้มีบุญดังกล่าวขึ้น จากการศึกษาพบว่าเพราะชาวบ้านต่างมีความต้องการที่จะอนุรักษประเพณีเอาไว้ เนื่องจากประเพณีดังกล่าวเป็นสิ่งที่สืบทอดมาแต่อดีตและที่

สำคัญที่สุดคือเป็นประเพณีที่จรรโลงสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาของชนชาติไทย กล่าวคือ เป็นประเพณีที่ให้โอกาสแก่คนในสังคมได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นอกจากนั้น ประเพณีนี้ นับว่าเป็นแบบแผนแห่งการสร้างความรู้สึกในการมีความเพียรพยายามอีกด้วย ในฐานะที่เป็นแบบแผนการการปฏิบัติ ทำให้เกิดความวิริยะไม่เกียจคร้าน มั่นบำเพ็ญกุศล นอกจากประเพณีดังกล่าวนี้ ยังมีพิธีกรรมอื่นซึ่งปรากฏควบคู่กันอยู่ คือ พิธีพุทธาภิเษกและพิธีกรรมสะเดาะเคราะห์สืบชะตา ซึ่งเป็นวิถีชีวิตเป็นวัฒนธรรมของชาวล้านนาที่มีความสำคัญในการดึงดูดจิตใจของประชาชนอย่างมาก ทั้งนี้เพราะธรรมชาติของคนที่ชอบสิ่งที่ดีงาม สิ่งที่เป็นมงคล ความเจริญ และชอบความก้าวหน้าของชีวิต เมื่อมีพิธีกรรมทั้งสองเป็นสิ่งที่เสริมความเป็นมงคล ขจัดความไม่เป็นมงคลในชีวิตให้แก่พวกเขา จึงทำให้เกิดเป็นประเพณีที่นิยมควบคู่กับการบูชาพระอุปคุตนี้อยู่เสมอมา

๓.๔.๕ ที่ปรากฏในด้านศิลปกรรม

ศิลปกรรม คือ สิ่งที่เป็นศิลปะ สิ่งที่เกิดสร้างขึ้นเป็นศิลปะ^{๕๕}

ศิลปกรรม คือ สิ่งที่เป็นไปได้ในโลกที่เป็นไปได้ กล่าวคือ ศิลปกรรมแต่ละชิ้นมีองค์ประกอบ ๒ ส่วน ส่วนแรกได้แก่ สุนทรียธาตุอันเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ส่วนที่สองได้แก่ ศิลปินในโลกที่เป็นไปได้ของตน สุนทรียธาตุที่ได้พิจารณามาแล้วจะไม่อาจมีคุณค่าแก่นมนุษย์ได้ ถ้าหากไม่มีศิลปินคนใดนำมาใส่ในวัตถุ เพื่อสร้างสรรค์เป็นศิลปกรรมขึ้นมา และจะมีคุณค่ากว้างออกไปก็ต่อเมื่อมีผู้ชมที่เข้าถึงสุนทรียธาตุ^{๕๖}

ศิลปกรรม หมายถึง สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นจากชีวิตจิตใจ ความรู้ ความสามารถและความชำนาญของตน แล้วถ่ายทอดความเข้าใจอันลึกซึ้งเหล่านั้นออกมาเป็นผลงาน ที่มีความงดงามและทรงคุณค่าแก่นมหาชน^{๕๗}

“พฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์นั้น หากได้บันทึกไว้เป็นหลักฐาน และหลักฐานอันเกิดจากผลการกระทำนั้น หากก่อหรือกระตุ้นให้เกิดสุนทรียรสแก่ผู้พบเห็น และเป็นที่ยอมรับของชนทั่วไปว่าเข้าข่าย หรือต้องตามเกณฑ์ สิ่งนั้นก็อาจเป็น ศิลปกรรมได้”^{๕๘}

^{๕๕} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พ.ศ. ๒๕๒๔.

^{๕๖} กิรติ บุญเจือ, **ปรัชญาศิลปะ**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), หน้า ๓๓.

^{๕๗} วาสนา บุญสม, **ศิลปะและวัฒนธรรมไทย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประกายแสง, ๒๕๔๑) หน้า ๑.

^{๕๘} กระแส มาลากรณ, **มนุษย์กับวรรณกรรม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๘), หน้า ๑๘.

ศิลปกรรม คือการแสดงออกซึ่งความประณีตในหัวใจของมนุษย์ โดยใช้เครื่องมือหรือสื่อในการแสดงออก ๕ ทาง กล่าวคือ

ถ้าเอาสีมาระบายเป็นรูปภาพ ก็เรียกว่า จิตรกรรม

ถ้าเอาหินมาแกะ, เอาดินมาปั้น เอาโลหะมาหล่อ ก็เรียกว่า ประติมากรรม

เอาอักษรมาร้อยกรองเป็นเรื่องให้อ่าน ก็เรียก วรรณกรรม

เอาเสียงมาจัดให้ประสานเป็นบทเพลง ก็เรียก คีตกกรรม

และถ้าเป็นการก่อสร้างอาคารสถานที่ต่าง ๆ ก็เรียก สถาปัตยกรรม

ศิลปกรรมเกิดขึ้นจากการใช้ความรู้ทางประสบการณ์ ความสามารถทางฝีมือสร้างสรรค์ผลงานที่มีคุณค่าทางศิลปะ และคุณค่าทางอารมณ์ของมนุษย์ ซึ่งศิลปกรรมในแต่ละสถานที่หรือในแต่ละท้องถิ่นก็จะมีส่วนที่แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับลักษณะสภาพสิ่งแวดล้อม และความเชื่อทางประเพณี วัฒนธรรม เป็นปัจจัยสำคัญ แต่ละท้องถิ่นก็มีศิลปกรรมที่โดดเด่นไม่เหมือนกันแต่ในปัจจุบันสังคมไทยเจริญรุ่งเรืองเพราะการติดต่อสัมพันธ์กับประเทศในย่านเดียวกัน และในประเทศแถบตะวันตก ทำให้ศิลปกรรมในประเทศเกิดการผสมผสานกันกับต่างประเทศ ทำให้เกิดการประยุกต์ศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ มากมาย จนไม่สามารถแยกได้ว่าเป็นศิลปกรรมของชนชาติใด ซึ่งจะเห็นได้จากล้านนาไทยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง มีศิลปกรรม ประเพณี วัฒนธรรมที่หลากหลาย ซึ่งจะเห็นได้จากสถานที่ต่าง ๆ เช่น วัด โรงเรียน ที่อยู่อาศัย เป็นต้น ล้วนเกิดจากการรับเอาวัฒนธรรมจากท้องถิ่นต่างๆ เข้ามาผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมล้านนา^{๒๐} สำหรับล้านนาไทยอิทธิพลที่เห็นได้ชัดเจนก็คืออิทธิพลของพม่า ด้วยเหตุผลที่ล้านนาไทยมีอาณาเขตติดต่อกับพม่า อีกประการก็คือในสมัยของพระเจ้าบุเรงนอง อาณาจักรล้านนาไทยเสียเอกราชให้แก่พม่า และอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า ด้วยพม่าและล้านนาไทยนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเหมือนกัน จึงทำให้มีความรู้สึกเป็นมิตรต่อกัน ทำให้ขนบธรรมเนียมประเพณีพม่าผสมกลมกลืนกับวัฒนธรรมล้านนาเป็นอย่างดี

อิทธิพลของวัฒนธรรมพม่าที่สามารถเห็นได้ เช่น พิธีบวชลูกแก้ว ผู้จะบวชจะแต่งกายเหมือนเจ้าชายพม่า การประดับกระจกในส่วนต่าง ๆ ของเสนาสนะ เช่น หน้าวิหารหรืออุโบสถ สร้างสิ่งหนึ่งที่ประตูเข้าออกวัด หุ้มเจดีย์ด้วยแผ่นทองจังโก พิธีพ่อนฝิมดผีเม็ง และนับถือพระอุปคุตแบบพม่า เป็นต้น ซึ่งล้วนทำให้เกิดศิลปกรรมในด้านต่างๆ เพราะอิทธิพลความเชื่อนั่นเองซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงอิทธิพลของพระอุปคุต ที่ปรากฏในศิลปกรรม ที่พบในล้านนาไทย เช่น พระอุปคุต

^{๒๐} คณะทำงานฝ่ายรวบรวมประวัติและพัฒนาการของศาสนาในเชียงใหม่, มรดกศาสนาในเชียงใหม่ ภาค ๕ ประวัติและพัฒนาการของศาสนาในเชียงใหม่, (เชียงใหม่ : นพบุรีการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๗๔.

ลักษณะต่าง ๆ หอพระอุปคุตรูปทรงที่เป็นเอกลักษณ์ของล้านนา รูปวาดที่เกี่ยวข้องกับพระอุปคุต เรื่องราวพระอุปคุตที่จารึกเป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ธรรมคราวที่จารึกด้วยอักษรล้านนา พับสา และที่ไม่ได้จารึกเป็นลายลักษณ์ เช่น จ้อย ซอ ที่ศิลปินล้านนาใช้แสดงในงานเทศกาลปอยต่างๆ เช่น ปอยหลวง เป็นต้น

๓.๔.๖ ที่ปรากฏในด้านวรรณกรรม

ความหมายด้านวรรณกรรม

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงกล่าวถึงวรรณกรรมว่า “วรรณกรรมเป็นเสมือนกระจกเงาที่สะท้อนให้เห็นชีวิต ความเป็นอยู่ การปกครอง แนวความคิด และค่านิยมในสังคมของแต่ละยุค แต่ละสมัย ซึ่งย่อมแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ สิ่งแวดล้อมของแต่ละสังคม”^{๒๒}

วรรณกรรม คือ งานหนังสือ งานนิพนธ์ที่สร้างขึ้นทุกชนิดไม่ว่าแสดงออกมาโดยวิธี หรือในรูปอย่างใด เช่น หนังสือ จุลสาร สิ่งเขียน สิ่งพิมพ์ ปาฐกถา เทศนา คำปราศรัย สุนทรพจน์ สิ่งบันทึกเสียงภาพ^{๒๓}

วรรณกรรม คืองานเขียนในรูปกวีนิพนธ์ ร้อยกรอง และข้อเขียนทั้งหมดที่ใช้ภาษาร้อยแก้ว ได้แก่ บทความ สารคดี นวนิยาย นิทาน เรื่องสั้น บทละคร บทภาพยนตร์ บทวิทยุ โทรทัศน์ ตลอดจนคอลัมน์หนังสือพิมพ์^{๒๔}

วรรณกรรม เป็นผลงานที่เกิดจากความรู้สึกรีกคิดของมนุษย์ และเป็นศิลปะชนิดหนึ่งซึ่งมีถ้อยคำในภาษาพูดหรือเขียนเป็นวัสดุ ในขณะที่ศิลปะชนิดอื่นใช้วัสดุต่างไป เช่น จิตรกรรมใช้เส้น สี ดนตรีใช้เสียง เป็นต้น^{๒๕}

วรรณกรรม หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์เขียนขึ้นทั้งหมดเพื่อใช้สื่อสาร ทั้งภาษาร้อยแก้วและร้อยกรอง^{๒๖}

^{๒๒} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, วรรณกรรมฝรั่งเศสในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการ, (รวมบทพระนิพนธ์มูลนิธิสืบทอดไทย, ๒๕๑๐ – ๒๕๒๐), หน้า ๕๑.

^{๒๓} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พ.ศ. ๒๕๓๕, หน้า ๖๕๔.

^{๒๔} สิทธิพิณจิตต์ และคณะ, ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับวรรณคดีไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๑๕), หน้า ๕๕.

^{๒๕} กุสุมา รัชมน, “ประสบการณ์ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวรรณกรรม”, เอกสารการสอนชุดวิชาประสบการณ์ไทยคดีศึกษา หน่วยที่ ๑ – ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๔), หน้า ๑๖๘.

วรรณกรรมล้านนา คือผลงานทางภาษาทั้งที่เป็นมุขปาฐะและเป็นลายลักษณ์อักษรที่ชาวล้านนาได้ผลิตสืบทอด ยึดถือและเป็นแนวทางการปฏิบัติในสังคม จนกลายเป็นค่านิยมที่ยอมรับกันหล่อหลอมจิตใจชาวล้านนา ให้ปรากฏเป็นเอกลักษณ์เฉพาะทางวัฒนธรรม ความเชื่อและวิถีชีวิต วรรณกรรมของแต่ละท้องถิ่นจะมีความแตกต่างกันไปตามวัฒนธรรม ความเชื่อและวิถีชีวิต และที่เห็นได้เด่นชัดก็คือการใช้ภาษาประจำถิ่นในการประพันธ์ ทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและไม่เป็นลายลักษณ์อักษร คือถ่ายทอดกันด้วยปากเปล่า และที่ได้จารึกด้วยอักษรธรรมล้านนา อักษรฝักขาม โดยจะบันทึกวรรณกรรมลงในใบลานหรือพับสา ซึ่งจะเก็บรักษาไว้ตามหอธรรม หีบพระธรรม ตามวัดต่างๆ ในล้านนา ใบลานคนล้านนาจะเขียนหรือจารด้วยอักษรพื้นเมืองล้านนาเกี่ยวกับตำนาน พระธรรมคำสอน คติโลกคิธรรม ฯลฯ ถือว่าเป็นเอกสารที่มีคุณค่าทางวิชาการ เพราะส่วนใหญ่ระบุชื่อผู้จารและศักราชไว้เป็นหลักฐาน ส่วนพับสาจะใช้เขียนตำรายา คาถาอาคม ตำรายันต์ต่างๆ ไม่นิยมเขียนบันทึกเรื่องราวที่เป็นพระธรรมคำสอน พับสาจะพบในหอธรรม หรือตามบ้านเรือนของผู้ที่ผ่านการบวชเป็นพระ หรือเป็นสามเณรมาก่อน จึงถือว่าเป็นเอกสารที่มีคุณค่าควรแก่การศึกษาอย่างยิ่ง

วรรณกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุตคนล้านนาได้รับอิทธิพลมาจากพม่า ด้วยล้านนาและพม่านับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเหมือนกัน จึงทำให้เกิดความเชื่อ ความศรัทธาเกี่ยวกับพระอุปคุตจึงทำให้พระอุปคุตมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวล้านนาไทย ส่งอิทธิพลด้านต่าง ๆ มากมายในที่นี้จะพูดถึงด้านวรรณกรรม ผู้ที่มีบทบาทอย่างมาก ในฐานะผู้เขียนหรือผู้แต่งส่วนใหญ่จะเป็นพระภิกษุหรือน้อย นาน ซึ่งเป็นผู้เคยบวชเรียนมาก่อน เพราะสมัยก่อนนั้นพระพุทธศาสนาในล้านนาเจริญรุ่งเรืองวัดจึงเป็นศูนย์กลางของการศึกษา

เรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตนอกจากมีอิทธิพลต่อศิลปะ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม และวรรณกรรมแล้ว ยังมีส่วนทำให้เกิดอิทธิพลต่อแนวความคิดหรือหลักธรรมทางศาสนา

คัมภีร์ใบลานภาษาล้านนาที่เกี่ยวกับเรื่องราวของพระอุปคุต มีการจารึกลงใบลานด้วยอักษรพื้นเมืองล้านนา โดยใช้ใบลานสดจากต้นมาม้วนแล้วมัดให้แน่น นำไปต้มให้สุกสีจะออกเหลืองและเพื่อป้องกันการหดตัว จากนั้นก็คลี่ใบลานออก ตากลมให้แห้งแล้วนำมาตัดตามที่ต้องการ จากนั้นนำใบลานมาซ้อน ๆ กันและอัดด้วยไม้ ทำให้เท่ากับใบลาน ทั้งไว้สัก ๒-๓ วัน เพื่อให้ใบลานมีรูปทรงที่ดี จากนั้นก็เจาะใบลานมามัดร้อยด้วยเชือกโดยเจาะรู ๒ รู เพื่อป้องกันใบลานสับสน จากนั้นก็จารใบลานโดยผู้จารอาจจะเป็นพระภิกษุ หรือน้อย นาน เมื่อจารเสร็จก็จะ

^{๒๖} กิ่งแก้ว อรรถการ, คติชนวิทยา, เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๘๔, (กรุงเทพมหานคร : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๕), หน้า ๕.

เอาเขม่าผสมน้ำมันยางทาทับลงไบบานแล้วเช็ดออก เขม่าก็จะเข้าไปอุดในตัวอักษรที่ใช้เหล็กจาร ทำให้การอ่านชัดเจน อักษรจะเด่นขึ้น

คัมภีร์ไบบานภาษาล้านนา เรื่องพระอุปคุต หรืออุปคุตสูตร จะพบเห็นตามวัดต่าง ๆ มากมาย เช่น^{๒๗}

๑. วัดอุปคุต อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๘๘ (๒๔๖๕)
๒. วัดหมื่นล้าน อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๘๔ (๒๔๖๕)
๓. วัดสำเภา อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๒๔ (๒๔๐๕)
๔. ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๒๔ (๒๔๐๕)
๕. ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๘๓ (๒๔๖๕)
๖. ไมโครฟิล์ม สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๘๔ (๒๔๖๕)
๗. ไมโครฟิล์มสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๗๘ (๒๔๕๕)

คัมภีร์ไบบานดังกล่าว จะกล่าวถึงประวัติพระอุปคุต ซึ่งทำให้อนุชนรุ่นหลังได้รู้จักและเข้าใจประวัติของพระอุปคุตกระจ่างแจ้งขึ้น ทำให้เข้าใจจาริต ประเพณี และค่านิยมของสังคม เป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างยิ่ง พุทธบริษัทชาวล้านนา รู้เรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตเพราะได้รับการถ่ายทอดความรู้มาจากการไปฟังธรรมเทศนาจากพระสงฆ์ แล้วนำมาเล่าให้ลูกหลานฟัง ถือว่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตมีอิทธิพลต่อความเชื่อก่อให้เกิดพิธีกรรม และต่อการดำเนินชีวิตต่อชาวล้านนาเป็นอย่างยิ่ง จากการได้รับฟังเรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุต จากคนรุ่นก่อนด้วยการเล่าปากต่อปาก จนกระทั่งได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อป้องกันการสูญหาย การบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ด้วยความเชื่อและศรัทธาเลื่อมใส ก่อให้เป็นวรรณกรรมที่ได้ศึกษาและอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่ตลอดไป

นอกจากวรรณกรรมที่เป็นคัมภีร์ไบบานภาษาล้านนา หรือธรรมคร่าวเกี่ยวกับพระอุปคุต ที่จารลงในไบบานแล้ว ยังพบคำกล่าวอาราธนาพระอุปคุตมาปกป้องคุ้มครองงาน คำกล่าวถวายข้าวพระอุปคุต อันนักปราชญ์ชาวล้านนาได้ประพันธ์ด้วยถ้อยคำอันไพเราะสละสลวย ด้วยกระดาสาที่นำมาพับต่อ ๆ กันเป็นเล่ม เหมือนสมุดข่อยของภาคกลาง ซึ่งคนล้านนาจะเรียกว่า พับสา เช่น คำอาราธนาพระอุปคุตไวยาหารของครูบาอินถาอดีตเจ้าอาวาสวัดเชียงมั่น อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ พับสาจะบันทึกสิ่งต่าง ๆ เช่น คาถาอาคม ยันต์เขียน ตำราต่าง ๆ เช่น ตำรายา ตำราการสร้างพระ เป็นต้นซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่นล้านนา สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็น

^{๒๗} พระประพันธ์ สุทฺธจิตฺโต (กาวาสิบสาม) “อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระอุปคุตที่มีต่อพิธีกรรมชาวพุทธล้านนา”, หน้า ๖๕.

วรรณกรรมของล้านนาซึ่งล้วนได้รับอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปัคฺคที่ได้อาริกไว้เป็นหลักฐาน และจากการบอกเล่าของคนสมัยก่อนถือว่าเป็นวรรณกรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระอุปัคฺค มีบทบาทในฐานะมีส่วนผลิตนักเขียนล้านนาไทยจากการเขียนผลงานพระอุปัคฺคก็ก่อให้เกิดเป็นวรรณกรรมเกี่ยวกับพระอุปัคฺค ให้ลูกหลานได้สืบทอดจนถึงปัจจุบัน

จากการศึกษาพบว่า วรรณกรรมมีความสัมพันธ์หรือมีความเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเกี่ยวพระอุปัคฺคทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ที่เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ธรรมคฺรวา เรื่องอุปัคฺคสูตร ที่บันทึกด้วยตัวหนังสือล้านนาที่จารหรือเขียนใส่ใบลานไว้ จะพบตามวัดต่าง ๆ ในล้านนา และที่สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่ถ่ายเก็บไว้ในไมโครฟิล์ม ซึ่งธรรมคฺรวาอุปัคฺคสูตรจะใช้เทศน์ในพิธีกรรมงานปอยหลวงบ้าง ในประเพณี เป็งปู้ดบ้างเพื่อให้ความรู้ทางด้านศาสนาแก่ผู้ที่มีร่วมทำบุญ

วรรณกรรมประเภทรายโบราณ เช่นคำอาราธนาพระอุปัคฺคมาคຸ້ມครองงานซึ่งวรรณกรรมนี้จะใช้อาราธนาพระอุปัคฺคมาคຸ້ມครองงานปอยหลวง เจ้าอาวาสหรือผู้ที่ได้รับมอบหมายจะเป็นผู้กล่าวอาราธนาที่ริมฝั่งแม่น้ำแล้วแห่ไปประดิษฐานที่วัดเพื่อคຸ້ມครองงานให้เกิดความสงบสุข

วรรณกรรมประเภทคาถา ใช้ในพิธีกรรมบูชาพระอุปัคฺคเพื่อให้เกิดโชคลาภและความเจริญรุ่งเรืองในการประกอบอาชีพ ซึ่งการบูชาพระอุปัคฺคทุกครั้งจะต้องมีคาถากำกับ เช่นคาถาบูชาพระอุปัคฺค คาถาขอลาภพระอุปัคฺค และคาถาอุปัคฺคปราบมาร จะทำพิธีกรรมเพื่ออะไรก็ใช้คาถาบทนั้นสวดกำกับ

วรรณกรรมประเภทคำถวายข้าวพระอุปัคฺค การถวายภัตตาหารแก่พระอุปัคฺคจะต้องถวายเสียก่อนทุกครั้ง ไม่นิยมเอาไปวางไว้เฉย ๆ เพราะจะไม่เกิดผล ซึ่งวรรณกรรมที่กล่าวมาข้างต้นล้วนมีส่วนเข้าไปเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมบูชาพระอุปัคฺค

วรรณกรรมประเภทไม่เป็นลายลักษณ์อักษรที่เข้าเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมพระอุปัคฺค เช่น ซอ ซ่างซอจะขับเพลงซอประวัติหรือเรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปัคฺคในงานปอยหลวง และงานเป็งปู้ดเพื่อให้ความรู้ให้มีความสุขและให้คุณค่าทางด้านจิตใจแก่ผู้ร่วมพิธีกรรมด้วย

จุดมุ่งหมายและคุณค่าของวรรณกรรมเกี่ยวกับพระอุปัคฺค เพื่อการสั่งสอนประชาชน ให้รู้จักคุณพระรัตนตรัย บิдамารดา ครูบาอาจารย์ เป็นการให้คติธรรม ให้ความรู้เกี่ยวกับศาสนา จี้ให้เห็นบาปบุญคุณโทษ ให้คิดเตือนใจ และข้อที่ควรประพฤติปฏิบัติ การใช้ถ้อยคำมีภาษาบาลีสันสกฤตปะปนอยู่ ถ้อยคำส่วนใหญ่เป็นคำที่ก่อให้เกิดสิริมงคลให้เกิดความเชื่อมั่นโดยจะอ้างถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ก้าวมามีบทบาทในพิธีกรรม โดยจะเอื้อให้ผู้คนในสังคมล้านนามีความเอื้ออารีต่อกัน

ประเพณีปฏิบัติตามสถานภาพและฐานะทางสังคม และเข้าถึงหลักที่ควรปฏิบัติและข้อที่พึงควเว้น เพื่อให้สังคมล้านนาอยู่ด้วยกันอย่างร่มเย็นเป็นสุขตลอดไป

๓.๔.๓ ที่ปรากฏในด้านจิตรกรรม

จิตรกรรม หมายถึง การระบายสี การใช้สี หรือการกระทำด้วยสี โดยใช้เครื่องมือ อุปกรณ์ที่เหมาะสมเพื่อถ่ายทอดพฤติกรรมให้เป็นสารรูป หรือความรู้สึก^{๒๘}

จิตรกรรม คือ การระบายชั้นของสีลงบนพื้นระนาบรองรับ เป็นการจัดรวมกันของ รูปทรงและสีที่เกิดขึ้นจากการเตรียมการของศิลปินแต่ละคนในการเขียนภาพนั้น^{๒๙}

จากการศึกษาอิทธิพลของพระอุปคุตที่มีต่อจิตรกรรม ส่วนใหญ่คนล้านนาจะนิยมาวาดรูปในโบสถ์ วิหาร หรือศาลา ล้วนเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ พระเจ้าสิบชาติ และพระเวสสันดรเป็นต้น จะไม่นิยมาวาดเรื่องอื่น จากการสอบถามผู้ทรงคุณวุฒิทางศาสนาให้ความเห็นว่า เพราะชาวล้านนาให้ความสำคัญและให้ความเคารพอย่างสูงสุดต่อพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นการน้อมระลึกนึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า และนำเอาหลักคำสอนของพระองค์มาประพฤติปฏิบัติศาสนา สถานทางพระพุทธศาสนา คือ สถานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าโดยตรง ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของชาวล้านนาที่จะสื่อความหมายที่ต้องการจะสอน จากความคิดที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมเพื่อให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งส่วนการวาดภาพมหาชาติหรือเวสสันดรชาดกในวิหารของชาวล้านนา ก็เพราะชาวล้านนามีประเพณีเทศน์ธรรมมหาชาติในเดือน ๑๒ ของภาคกลางหรือเดือนยี่ ชาวล้านนาจะเรียกว่า “ยี่เป็ง” ซึ่งตรงกับเทศกาลลอยกระทง รูปภาพที่วาดติดผนัง พร้อมเสียงของพระองค์เทศน์ไพเราะเสนาะหู ถือว่าเป็นสื่อการสอนได้เป็นอย่างดี จึงทำให้ชาวล้านนานิยมาวาดรูปเกี่ยวกับประวัติทางพระพุทธเจ้า ทั้งก่อนตรัสรู้ และภายหลังตรัสรู้เพื่อจุดมุ่งหมายดังกล่าวมาแล้ว

ส่วนอิทธิพลของพระอุปคุตเกี่ยวกับจิตรกรรมในล้านนา ปรากฏในวิหารวัดบุญวาทย์ จังหวัดลำปาง คือ ภาพแรกเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตมาบิณฑบาตในเมืองปาณติบุตร พระเจ้าอโศกมหาราชชมหาราชปล่อยช้างจัดหัดไล่ ภาพที่ ๒ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหาอุปคุต แผลงฤทธิ์กับพญามาร และจับพญามารทรมานติดกับภูเขา และจะปรากฏอยู่ตามบ้านที่ชาวล้านนาให้ความเคารพสักการบูชา เช่น รูปภาพ วาดโดยฝีมือของชาวล้านนา ที่ปรากฏคือภาพตอนพระอุปคุตจกบาตร ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระอุปคุตในล้านนาและที่พบมากในท้องถิ่นล้านนาก็คือยันต์ คือมีรูปพระอุปคุตปรากฏตรงกลางของผ้าล้อมรอบตัวพระอุปคุตจะเป็นคาถาอุปคุตปราบมาร

^{๒๘} อารี สุทธิ พันธุ์, **สุนทรียภาพ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๒๐), หน้า ๖๑.

^{๒๙} John Canaday, **What is Art**, (London, Hutchinson, 1980), p.11.

ซึ่งชาวล้านนามีความเชื่อว่าถ้ามีหรือสักการบูชาแล้วจะทำให้เกิดโชคลาภ ค้าขายคล่องไม่มีอุปสรรคในการดำเนินชีวิต จากรูปภาพและยันต์พระอุปคุตปราบมารดังกล่าว คือผลงานของช่างล้านนาที่เกิดจากจินตนาการจากความศรัทธาไปสู่ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องราวของพระอุปคุตได้ศึกษาพบว่าจิตรกรรมมีความสัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุตได้ที่วัดวาดคิดตามศาสนสถาน เช่น โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ นอกจากนั้นจะพบรูปวาดตามบ้านเรือนร้านค้าร้านขายจุ่มงูหมายก็เพื่อเป็นสัญลักษณ์คู่แล้วจะขาดความสมบูรณ์ ชาวพุทธล้านนาเป็นชนชาติที่มีภูมิปัญญามักจะเปลี่ยนสิ่งที่เป็นามธรรมให้เป็นรูปธรรม สามารถจับต้องสัมผัสได้ จิตรกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุตก็เช่นเดียวกันใช้เป็นสื่อให้เห็นและก่อให้เกิดความรู้ในพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพระอุปคุต ซึ่งถือว่าพระอุปคุตมีอิทธิพลทางจิตรกรรมต่อชาวพุทธล้านนาได้เป็นอย่างดียิ่ง เพราะอิทธิพลดังกล่าวได้ก่อให้เกิดศิลปะแขนงต่าง ๆ มากมาย

๓.๔.๘ ที่ปรากฏในด้านประติมากรรม

ประติมากรรม จัดเป็นศิลปกรรมประเภทหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นด้วยการปั้น การแกะสลัก, การหล่อ หรือวิธีการอื่นใดที่ก่อให้เกิดงานศิลปะ ซึ่งมีทั้งความกว้าง ยาว และลึก หรือหนาในงานศิลปะนั้น^{๓๐}

ประติมากรรม คือ การปั้น การแกะสลัก หล่อ โดยการถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดของผู้สร้างที่ใช้วัสดุ จำพวกหิน ดิน ไม้ ปูนปลาสเตอร์ ปูนซีเมนต์ โลหะ พลาสติก และวัสดุสังเคราะห์^{๓๑}

จากความหมายของประติมากรรมดังกล่าวนี้ ทำให้เราเข้าใจความหมายของประติมากรรม ดังนี้

๑. ประติมากรรมรูปปั้น ขึ้นอยู่กับวัสดุที่ใช้ทำเป็นหลัก ส่วนใหญ่จะปั้นด้วยดินและปูน

๒. ประติมากรรมรูปหล่อ เป็นกรรมวิธีใช้โลหะที่หลอมละลายได้เทลงไปในหุ่นหรือพิมพ์ โลหะที่ใช้ เช่น ทองเหลือง ทองแดง เงิน ทองคำ หรือ สำริด

^{๓๐} วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ประติมากรรมไทย, หนังสือชุดความรู้ไทย, (กรุงเทพมหานคร : องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๒๘), หน้า ๓.

^{๓๑} โชค เก่งเขตรกิจ และคณะ, ความรู้พื้นฐานทางศิลปกรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เสริมวิทย์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓.

๓. ประติมากรรมแกะสลัก การใช้เครื่องมือแกะสลักวัสดุที่แข็งให้เป็นรูปที่ต้องการ เช่นแกะสลักจากท่อนไม้ ก้อนหิน หรือแกะสลักจากโลหะ เพื่อให้ได้รูปทรงที่ต้องการ

คนในล้านนาไทยได้ใช้ประติมากรรมเป็นสื่อ จากความเชื่อที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมที่สามารถสื่อความหมายให้เกิดความเข้าใจได้ง่ายขึ้น และสามารถนำมาใช้ในการสร้างสรรค์เพื่อถ่ายทอดความรู้สึก นึกคิด ความพึงพอใจ ความภูมิใจ ส่วนใหญ่จะเน้นเกี่ยวกับรูปเคารพทางศาสนาและความเชื่อ ดังเช่นคนล้านนามีความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปคุต จึงใช้ประติมากรรมเป็นสื่อแสดงออก จากวัสดุที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น ทำสิ่งที่ไม่มีความรู้ค่าให้เป็นสิ่งที่มีคุณค่าทางศิลปะซึ่งเราจะได้พบเห็นจากสถานที่ต่างๆ เช่น บ้าน วัด เป็นต้น เพื่อเป็นที่สักการบูชาซึ่งล้วนเกิดจากอิทธิพลความเชื่อของพระอุปคุต ซึ่งเราจะได้พบเห็นประติมากรรมเกี่ยวกับพระอุปคุต ดังต่อไปนี้

๑. พระอุปคุตที่เกิดจากประติมากรรมรูปปั้น จากการศึกษาพบว่าคนล้านนาสมัยโบราณนิยมการปั้นมากเพราะวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ หาได้ง่ายจากท้องถิ่นไม่จำเป็นต้องใช้อุปกรณ์อื่นมาก เช่นใช้ดินเหนียวปั้นเป็นรูปพระอุปคุต เพื่อไว้สักการบูชา แต่ด้วยเป็นวัสดุที่แตกหักง่ายจึงหันมาใช้ปูนปั้นแทน ซึ่งพบเห็นตามบ้านเรือนของประชาชนและตามวัดต่าง ๆ เช่น วัดเกาะกลาง อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน ๒ องค์ วัดวังสิงห์คำ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน ๑ องค์ เป็นต้น ซึ่งทั้งสองวัดต่างก็มีความเชื่อว่าพระอุปคุตเป็นผู้มีฤทธิ์ที่สามารถปกป้องคุ้มครองให้ได้รับความสุข ความเจริญ นอกนั้นยังพบรูปปั้นพระอุปคุตตามบ้านตามร้านค้า ซึ่งแต่ละแห่งจะมีรูปลักษณะที่แตกต่างกันไป ตามแต่ผู้บูชาสักการจะชอบอย่างไรแต่รูปลักษณะที่พบในล้านนามากที่สุดคือ พระอุปคุตจกบาตรหรือล้งบาตร ซึ่งรูปลักษณะเช่นนี้ถ้าคนล้านนาพบเห็นจะรู้ทันทีว่าเป็นพระอุปคุต ถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระอุปคุตของชาวล้านนา

จากการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุตในล้านนาไทย จะพบเห็นรูปลักษณะของพระอุปคุตที่ปรากฏในล้านนาไทยอยู่ ๔ ลักษณะดังนี้

๑.๑ พระอุปคุตจกบาตร ลักษณะนั่งขัดสมาธิ มือซ้ายอุ้มบาตรมือขวาจะล้งอยู่ในบาตร หน้าหันไปทางขวามองดูตะวัน โดยคนล้านนามีความเชื่อว่า พวกเดียรถีย์พวกหนึ่งรู้ขนบธรรมเนียมของพระชอบไปจับผิดพระ พระอุปคุตต้องการที่จะใช้ฤทธิ์ปราบพวกเดียรถีย์คนนอกศาสนา ในเวลาวิกาลแล้ว โดยแกล้งเอามือล้งลงในบาตร คล้ายกับกำลังจะฉันภัตตาหาร พวกเดียรถีย์เห็นดังนั้นก็ว่ากล่าวตักเตือนว่า เวลาวิกาลทำไมต้องฉันอีก พระอุปคุตจึงหันหน้ามองดูตะวัน ด้วยอำนาจแห่งฤทธิ์ จึงบังคับดวงอาทิตย์ให้มาอยู่ในเวลาที่พระฉันเพล พวกเดียรถีย์เห็นอย่างนั้น ก็อศรรยใจในอิทธิฤทธิ์ของพระอุปคุต และยอมแพ้ต่อพระอุปคุต

๑.๒ พระอุปคุตนั่งสมาธิ เหมือนพระพุทธรูปปางมารวิชัย แต่ที่ศีรษะมีใบบัวปกคลุม ตามตัวจะมีจุด เช่น หน้าผาก หัวไหล่ หัวเข่า สะโพก ที่ปรากฏจะพบบางองค์ก็มี ๕ ๗ ๙

ส่วนใหญ่จะพบมี ๕ จุดตามตัวสันนิษฐานว่าฝั่งพระธาตุไว้ คนล้านนาเรียกจุดเหล่านี้ว่า เข้ม คนล้านนาจึงเรียกพระอุปคุตลักษณะนี้ว่า “พระบัวเข็ม” ด้วยมีใบบัวปกที่ศีรษะและมีเข็มติดอยู่ตามร่างกาย พระอุปคุตลักษณะนี้ผู้บูชาต้องวางพระไว้ในพาน หรือตั้งในภาชนะแล้วใส่น้ำล้อมรอบ ตามประวัติพระอุปคุตท่านนั่งสมาธิอยู่ในน้ำ ผู้บูชาจึงใส่น้ำเพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข และดอกไม้ และเครื่องหอมต่าง ๆ เป็นเครื่องสักการะ โดยมีความเชื่อว่าบูชาแล้วจะเกิดโชคลาภ การค้าขายจะทำให้เกิดเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น

๑.๓ พระอุปคุตลักษณะนั่งขัดสมาธิยกเข่าทั้งสองขึ้นพนมมือไหว้ซึ่งคนล้านนาเรียกว่า พระอุปคุตปางเข้านิโรธสมาบัติได้สะกดทะเล จากความเชื่อตามประวัติว่าพระอุปคุตหลักความวุ่นวาย โดยเนรมิตปราสาทแก้วได้สะกดทะเล เพื่อเข้าฌานสมาบัติ จึงทำให้ชาวล้านนาสร้างสรรคงานทางประติมากรรมตามประวัติของพระอุปคุต ซึ่งปางนี้ประดิษฐานอยู่ที่วัดอุปคุต อำเภอมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ และพบเห็นตามบ้านเรือนของประชาชนที่ให้ความเคารพนับถือ

๑.๔ พระอุปคุตปางมดพญามาร นั่งขัดสมาธิ มือขวาจับผ้าที่จะมัดพญามาร ส่วนมือซ้ายวางไว้บนตัก จากประวัติของพระอุปคุตกล่าวถึง พระอุปคุตจับพญามารมัดติดคุกเขาไว้เป็นเวลา ๑ ปี ๑ เดือน ๑ วัน จนกระทั่งงานเฉลิมฉลองพระสถูปเสร็จสิ้นลง พระอุปคุตจึงปล่อยพญามารให้เป็นอิสระ จากประวัติดังกล่าวคนล้านนาจึงสร้างพระอุปคุตปางมดพญามารตามประวัติที่ปรากฏในหนังสือปฐมสมโพธิกา อโศกาทานและธรรมเทศนาพื้นเมืองล้านนา^{๓๒} พระอุปคุตปางมดพญามารประดิษฐานที่วัดอุปคุต อำเภอมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

๒. พระอุปคุตรูปแบบเป็นรูปหล่อ ที่หล่อด้วยโลหะ ซึ่งกรรมวิธีนี้จะใช้เวลามาก เพราะจะต้องปั้นหุ่นให้ได้ตามที่ต้องการ แล้วใช้ขี้ผึ้งผสมขี้ผึ้งหุ้มหุ่นแล้วแต่งให้ได้รูปที่เราต้องการ แล้วใช้ดินนวล ทาหุ่นขี้ผึ้งแล้วใช้ปูนผสมปูนขาวพอกหุ่นขี้ผึ้งนั้นไว้ โดยใช้เหล็กเป็นตัวยึดให้มั่นคง หลังจากนั้นนำไปเผาให้ขี้ผึ้งละลายออกจากพิมพ์ให้หมด แล้วปล่อยให้พิมพ์เย็นตัวแล้วจึงหลอมโลหะให้ละลายแล้วเทใส่พิมพ์ รอให้เย็นแล้วทุบปูนที่พอกด้านนอกออก แล้วตกแต่งให้สวยงาม ซึ่งกรรมวิธีนี้จะมีความยุ่งยาก แต่ในปัจจุบันเทคโนโลยีทันสมัยทำให้ง่ายต่อการผลิต ซึ่งแบบพิมพ์เดียวสามารถนำมาใช้ซ้ำได้อีก

๓. พระอุปคุตรูปแบบประติมากรรม แกะสลัก ในสังคมของชาวล้านนาจะมีช่างมากมาย คนล้านนาจะเรียกว่า สกุลช่าง ๑๐ หมู่ หนึ่งในนั้นก็คือ ช่างแกะสลัก ในล้านนาวัสดุที่หาง่ายเหมาะกับการแกะสลักก็คือไม้ ฉะนั้นงานประติมากรรมของล้านนาส่วนใหญ่จะทำได้ด้วยไม้

^{๓๒} พระธรรมเทศนาเรื่อง พระอุปคุต. จ. ศ ๑๒๗๘ (๒๔๕๕). ไมโครฟิล์ม สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เพราะว่าสามารถเก็บความละเอียดอ่อนได้ดีกว่าวัสดุอย่างอื่น งานประติมากรรมแกะสลักพระอุปัคฺคที่เป็นฝีมือช่างล้านนาส่วนใหญ่ จะพบอยู่ตามบ้านเรือนมากกว่า หรือตามร้านค้าต่างๆ โดยชาวพุทธล้านนามีความเชื่อว่าพระอุปัคฺคสามารถบันดาลลาภสักการะแก่ผู้บูชา ประติมากรรมแกะสลักพระอุปัคฺคที่ทำด้วยหิน จะมีปรากฏให้เห็นน้อยเพราะความนิยมระหว่างไม้กับหิน คนล้านนาจะมีความนิยมกับไม้มากกว่าเพราะหาง่าย แกะสลักง่ายกว่าหิน แต่ก็ยังพบพระอุปัคฺคที่แกะสลักด้วยหิน เช่น ที่วัดบ้านเด่น อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

นอกจากประติมากรรมดังกล่าวแล้ว ยังพบพระอุปัคฺคที่เป็นเหรียญที่ทำด้วยโลหะสำหรับห้อยไว้กับตัว เช่น ที่วัดอมราวาส อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน รูปหล่อลอยองค์พระอุปัคฺคและพระผางอุปัคฺค สำหรับห้อยติดตัวที่จัดสร้างโดยวัดเกาะกลาง อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ วัดบ้านเด่น อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ วัดพระพุทธรบาทห้วยต้ม อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน

สำหรับวัดอุปัคฺค อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ เป็นวัดที่เกิดจากคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปัคฺค และเป็นที่ประดิษฐานพระอุปัคฺค ที่ชาวพุทธล้านนาและชาวพุทธจากถิ่นอื่นที่มีความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปัคฺคให้ความเคารพ ความศรัทธา เดินทางมากราบขอพรตลอดทั้งวัน และจะเข้าบูชา ทั้งพระอุปัคฺคสำหรับบูชา และพระอุปัคฺคสำหรับติดตัว เพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ความสงบสุขในชีวิตตลอดไป

จากการศึกษาพบว่าประติมากรรมมีความสัมพันธ์หรือมีความเกี่ยวข้องที่มีต่อพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปัคฺค คืองานประเภทปั้น งานหล่อ และงานแกะสลัก งานประติมากรรมที่เกี่ยวกับพระอุปัคฺคเป็นงานประเภทอนุสรณ์สถานสร้างขึ้นเพื่อเป็นการระลึกถึงบุคคลที่เรามีความเคารพ ความเลื่อมใส เช่นพระอุปัคฺคที่เรามีความเชื่อ ความศรัทธา ก็สร้างรูปท่านขึ้นเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรม เช่น พิธีกรรมกับการบูชา พิธีกรรมอาราธนาพระอุปัคฺคมาคุ้มครองงาน งานประเพณีตักบาตรเป็งปุ๊ด เป็นต้น การประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปัคฺค จุดมุ่งหมายเพื่อขอขามิพระอุปัคฺคคุ้มครองให้ปลอดภัยจากอาเพศต่าง ๆ และเพื่อความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงานและการประกอบอาชีพให้เกิดโชคลาภในการดำเนินชีวิต

๓.๔.๕ ที่ปรากฏในด้านสถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรม หมายถึง ศิลปะและวิทยาการแห่งการก่อสร้าง ซึ่งอธิบายอีกนัยหนึ่งได้ว่าเป็นการจัดกระวาง ๓ มิติ เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ทั้งทางร่างกายและทางจิตใจ^{๓๓}

สถาปัตยกรรม คือ วิชาการก่อสร้างซึ่งสมัยโบราณเรียกว่า นวกรรม^{๓๔}

สถาปัตยกรรม คือ วิชาที่เกี่ยวกับการก่อสร้างเนื่องด้วยโครงสร้าง^{๓๕}

เพราะฉะนั้น การก่อสร้างสถาปัตยกรรมของไทย จึงเป็นไปใน ๒ ลักษณะด้วยกันคือ

๑. สถาปัตยกรรมประเภทที่อยู่อาศัย เป็นการก่อสร้างเพื่อประโยชน์ใช้สอย เป็นที่อยู่อาศัยในชีวิตประจำวัน ซึ่งจะแตกต่างกันไปตามสภาพ และบทบาททางสังคมเรียกชื่อเฉพาะตามลักษณะของสิ่งก่อสร้าง เป็นต้นว่า

- พระบรมมหาราชวัง พระราชวัง พระตำหนัก ปราสาท เป็นที่อยู่อาศัยของพระมหากษัตริย์ และบรมวงศานุวงศ์
- วัง คลุหาสน์ ตำหนัก คู่มุ จวน ทำเนียบ เรือน เป็นที่อยู่อาศัยของเจ้านายชั้นสูง
- อาศรม บรรณศาลา เป็นที่อยู่อาศัยของนักบวช
- บ้าน เข้าย หับ เคาหา กระโจม เป็นที่อยู่อาศัยของสามัญชน

๒. สถาปัตยกรรมประเภทศาสนสถาน เป็นการก่อสร้างที่สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรือง ทางด้านสถาปัตยกรรมสิ่งก่อสร้างที่เด่นชัด เช่น วัดวาอาราม โบสถ์ วิหาร สถูปหรือเจดีย์ มณฑป พระปรารค์ หอไตร ศาลาการเปรียญ ปราสาท กุฏิ หอระฆัง เป็นต้น^{๓๖}

สถาปัตยกรรมเป็นงานสร้างสรรค์ ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ เริ่มต้นแต่ความต้องการเฉพาะตัว เฉพาะกลุ่มจนไปถึงความต้องการของกลุ่มชนและสังคมซึ่งสร้างขึ้นเพื่อความเหมาะสมของกิจนั้น ๆ เช่น

^{๓๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศิลปะ, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๐), หน้า ๑๔.

^{๓๔} น. ณ ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลปะ, (กรุงเทพมหานคร: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๒), หน้า ๔๑๐.

^{๓๕} ศิลป์ พีระศรี, ศิลปสงเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๓), หน้า ๒๕.

^{๓๖} วาสนา บุญสม, ศิลปะและวัฒนธรรมไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประกายแสง, ๒๕๔๑), หน้า ๓๖.

๑. สร้างขึ้นเป็นที่อยู่อาศัย มีความมั่นคง แข็งแรง และคุ้มภัยอันตรายต่าง ๆ
๒. สร้างขึ้นเป็นอาคาร สถานที่ มีคุณสมบัติทางด้านความสวยงามและทำให้เกิดความประทับใจ และเกิดความสุข
๓. สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบและเป็นเครื่องแสดงออกซึ่งศรัทธาและความเชื่อต่อพระศาสนา หรือต่อวีรกรรมที่ควรได้รับการยกย่อง สรรเสริญ

การสร้างสรรค์ผลงานทางสถาปัตยกรรม เพื่อให้เกิดความพึงพอใจแก่นุชน้อย ทั้งในด้านความงามและการใช้สอย ผลงานทางสถาปัตยกรรมจะเกิดขึ้นได้ต้องมีพื้นฐานจากสิ่งดังต่อไปนี้^{๓๖}

๑. ทางด้านภูมิศาสตร์
๒. ทางด้านฤดูกาล
๓. ทางด้านสังคม
๔. ทางด้านประวัติศาสตร์
๕. ทางด้านศาสนา
๖. ทางด้านภูมิวิทยา

สถาปัตยกรรมทางศาสนา สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่เคารพบูชา เป็นที่ระลึกหรือเป็นที่บรรจุสิ่งสำคัญ ซึ่งสามารถแบ่งประเภทของสถาปัตยกรรมทางศาสนาได้ดังนี้ คือ^{๓๗}

๑. สถาปัตยกรรมประเภท พุทธสถาน
๒. สถาปัตยกรรมประเภท สังฆสถาน
๓. สถาปัตยกรรมประเภท เจดีย์สถาน
๔. สถาปัตยกรรมประเภท บริวารสถาน
๕. สถาปัตยกรรมประเภท อนุสรณ์สถาน

สถาปัตยกรรมทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพระอุปคุต

จากการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับพระอุปคุต บทบาทของพระอุปคุต จะเห็นว่าพระอุปคุตมีบทบาทในสังคมล้านนาหลายบทบาทและในปัจจุบันยังมีความเชื่อถือกันอยู่ คือ บทบาทในการอำนวยความสะดวกแก่ผู้ศรัทธาในวันเพ็ญพุธ กับผู้ที่บูชาพระอุปคุต และบทบาทในการคุ้มครอง

^{๓๖} โชคก เก่งเขตรกิจ และคณะ, ความรู้พื้นฐานทางศิลปกรรม, หน้า ๖๔.

^{๓๗} จุลทรรณ พยาฆรานนท์, ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย ในเอกสารประกอบชุดวิชาไทยศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๒๓), หน้า ๑๑๒ - ๑๑๓.

รักษางานในประเพณีงานทำบุญถวายเป็นพุทธบูชา หรือ งานปอยหลวงของชาวพุทธล้านนา จากความเชื่อและบทบาทในการคุ้มครองรักษางาน จึงทำให้เกิดพิธีกรรมและศิลปกรรมในด้านต่าง ๆ ในที่นี้จะกล่าวถึงสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระอุปัชฌาย์ คือการสร้างหอพระอุปัชฌาย์ เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระอุปัชฌาย์ ใช้ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์ บางวัดก็สร้างด้วยวัสดุธรรมชาติ เช่น ไม้ไผ่มาสาน โดยใช้วัสดุที่หาง่ายมาตกแต่งเพื่อให้เกิดความสวยงาม บางวัดมีงานเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์จึงทำแบบมั่นคงถาวร ตกแต่งลวดลายต่างๆ ให้สวยงาม บางวัดก็มีการลงรักปิดทองอย่างสวยงาม จุดมุ่งหมายการสร้างหอพระอุปัชฌาย์หรือซุ้มอุปัชฌาย์ ก็เพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมเป็นที่ประดิษฐานพระอุปัชฌาย์ เช่น งานอาราธนาพระอุปัชฌาย์มาคุ้มครองงานปอยหลวง เป็นต้น จะเห็นได้ว่าสถาปัตยกรรมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องเกี่ยวกับพิธีกรรมที่มีต่อพระอุปัชฌาย์ ซึ่งถือว่ารูปแบบหรือเอกลักษณ์ของท้องถิ่นล้านนา

ในสังคมของชาวพุทธล้านนา ได้รับอิทธิพลความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์มาจากบรรพบุรุษซึ่งได้สืบทอดจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ ชาวพุทธล้านนายังมีการประพฤติปฏิบัติ และมีการอนุรักษ์กันไว้อยู่ ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่ต้องการจะสอนลูกหลาน โดยดึงเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้ามาร่วมในพิธีกรรม เพื่อสร้างบรรยากาศให้เกิดความเกรงกลัวต่อการทำความชั่วทางกาย วาจา และจิตใจ เพื่อให้งานกระทำบุญเกิดความสงบเรียบร้อยและการสอนดังกล่าวก็เพื่อไม่ให้เกิดบาปแก่ลูกหลาน เพราะวัดคือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และควรที่จะสำรวมระวังต่อพระรัตนตรัยเป็นอย่างยิ่ง อย่างเช่นพิธีกรรมอาราธนาพระอุปัชฌาย์มาคุ้มครองงาน ประชาชนทั้งวัดและบ้านจะร่วมขบวนกันไปหาพระอุปัชฌาย์ที่ท่าน้ำไถลัดเพื่อมาคุ้มครองงานฉลองที่วัด ปู่ย่าตายายก็จะสอนลูกหลานในหมู่บ้านให้สำรวมระวังกายวาจาและใจ ห้ามไม่ให้กระทำในสิ่งไม่ดียามจะเป็นบาปจะทำให้ไม่เจริญงอกงาม เพราะพระอุปัชฌาย์เป็นผู้มีฤทธิ์มาก จากประเพณีและพิธีกรรมดังกล่าว เป็นเครื่องแสดงถึงจิตวิถีสังคมที่ต้องการให้เกิดการรวมพลังของชุมชนเพื่อช่วยกันกำจัดภัยสาธารณะมิให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งก่อเหตุร้ายขึ้นเมื่อมีงานฉลอง^{๒๖}

ก่อนงานปอยหลวงชาวบ้านจะมาช่วยงานกันที่วัด คนไหนถนัดงานประเภทใดก็แยกย้ายกันไปทำตามความถนัด คนเฒ่าคนแก่หรือผู้ที่ผ่านการบวชมาแล้วก็จะมาดูแลงานทางพิธีกรรมที่จะขาดไม่ได้ในงานปอยหลวงก็คือ การสร้างหอพระอุปัชฌาย์ สำหรับประดิษฐานพระอุปัชฌาย์เพื่อคุ้มครองงานให้เกิดความเรียบร้อย การสร้างหอพระอุปัชฌาย์ในแต่ละวัดจะแตกต่างกัน รูปแบบจะเหมือนกันหมดแต่แตกต่างในด้านศิลปะการตกแต่งหอ ถ้ามีฝีมือช่างอยู่ในหมู่บ้านก็เกิดความงามมากยิ่งขึ้น ในแต่ละสถานที่ก็จะใช้วัสดุอุปกรณ์ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น ไม้ไผ่มาสานหรือกระดาษ หอพระอุปัชฌาย์ของคนล้านนาจะไม่นิยมมีหน้าต่างและประตูคล้ายกับมณฑปของภาคกลาง

^{๒๖} มณี พยอมยงค์, เครื่องสักการะในล้านนาไทย, (เชียงใหม่ : ส. ทรัพย์, ๒๕๓๘), หน้า ๘๒.

คือด้านหน้าเป็นทางเข้า ส่วนผนังอีก 3 ด้านจะปิดทึบ หลังคาคล้ายรูปทรงปิรามิด หรือรูปทรงคล้ายโดม หรือคล้ายรูปครึ่งวงกลม วางบนแท่นกว้างพอประมาณเพื่อวางเครื่องสักการะ ซึ่งเครื่องสักการะจะประกอบด้วย

- เสือ ๑ ฟัน
- หมอน ๑ ใบ
- กระโถน ๑ ใบ
- ผ้าห่ม ๑ ผืน
- ผ้าไตร ๑ ชุด
- คนโทบรรจุน้ำ พร้อมด้วยจอก
- พานข้าวตอก ดอกไม้ และแจกันประดับด้วยดอกไม้
- บาตรพร้อมเชิงและฝา ๑ ชุด

เครื่องสักการะทุกอย่างจะใส่ไว้ในหอพระอุทิศ บางแห่งตกแต่งสถานที่ตั้งหอพระอุทิศให้สะอาด ทำราชวัตรรอบหอพระอุทิศ ทั้ง ๔ มุม ของราชวัตรจะใส่น้ำ ซึ่งจะทำด้วยกระดาดแห้งแล้วตกแต่งด้วยกระดาดเงิน กระดาดทอง เพื่อให้เกิดความสวยงาม

การอาราธนาพระอุทิศมาคุ้มครองรักษางานปอยหลวง เมื่อเสร็จงานแล้วจะต้องแห่ไปส่ง พระอุทิศที่ทำน้ำเหมือนเดิม คือเอามาอย่างไร เอาไปส่งอย่างนั้น หอพระอุทิศเมื่อเสร็จงาน แล้วจะเก็บไว้ในมุมใดมุมหนึ่งของวัด จะไม่นิยมนำออกปล่อยให้ไปตามสภาพ เพราะชาวล้านนาถือว่าเป็นที่อยู่ของผู้ทรงศีลหรือผู้มีบุญญาธิการ ผู้มีฤทธิ์มีเดช จะไม่มีใครกล้าทำลายกลัวว่า จะบาปจึงปล่อยให้ชาวศรัทธาไปตามกาลเวลา นอกจากนี้ในวัดต่าง ๆ ในล้านนายังพบหอพระอุทิศที่ก่อสร้างอย่างมั่นคงถาวรทำคล้ายกับหอพระอุทิศที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก่อด้วยอิฐถือปูนตกแต่งลวดลายปูนปั้นอย่างวิจิตร สวยสดงดงาม

จากการศึกษาเรื่องราวของพระอุทิศที่มีต่อสถาปัตยกรรม ด้วยการไปสังเกตดูตามวัดต่างๆ และสอบถามผู้มีรู้เกี่ยวกับศิลปกรรม และวัฒนธรรมล้านนา พบว่ารูปแบบหอพระอุทิศในล้านนามีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ แบบมั่นคงถาวร ที่สร้างด้วยไม้และก่อด้วยปูนประดับลวดลายอย่างสวยงาม แบบที่สองทำด้วยวัสดุธรรมชาติเรียบง่าย จากการศึกษาทำให้ทราบเกี่ยวกับศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระอุทิศ โดยเฉพาะเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญาของชาวล้านนาที่มีคุณค่าอันเป็นการต่อสังคมของคนล้านนาอย่างยิ่ง ดังต่อไปนี้

๑. เป็นการถ่ายทอดคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอุทิศให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาสืบต่อไป

๒. เป็นหลักฐานทางศิลปกรรม เช่น การสร้างหอพระอุปัชฌาย์นุชนรุ่นหลังจะได้ศึกษาและช่วยกันอนุรักษ์สืบต่อไป

๓. สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญา ความสามารถของบรรพบุรุษล้านนา เพื่อให้ชนรุ่นหลังได้สานต่อความคิดนั้นสืบไป

๔. เป็นหลักฐานทางศาสนา เป็นสิ่งยืนยันว่าคนล้านนานับถือพระพุทธศาสนาและมีความเชื่อศรัทธาต่อพระอุปัชฌาย์

๕. เป็นเกียรติแก่แผ่นดิน ด้วยแรงศรัทธาและชีวิตจิตใจของคนล้านนาได้สร้างสรรค์ผลงานอันงดงามให้เป็นสง่าราศีแก่แผ่นดิน

๖. เป็นอนุสาวรีย์หรืออนุสรณ์ ต่อผู้กระทำความดีแก่บ้านเมืองเพื่อที่อนุชนรุ่นหลังจะได้แสดงออกซึ่งความกตัญญูกตเวทีต่อบรรพบุรุษล้านนาสืบต่อไป

จากการศึกษาพระอุปัชฌาย์กับคติความเชื่อในสังคมล้านนาในด้านต่างๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม และสถาปัตยกรรม ซึ่งล้วนได้เนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์มากมาย อันเป็นผลงานอันน่าภาคภูมิใจที่เราอนุชนรุ่นหลัง ได้รับมาจากบรรพบุรุษ ปัจจัยสำคัญก็เกิดจากความเชื่อทางศาสนา ทั้งนี้เพราะศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนในสังคม ความศรัทธาในทางศาสนาก่อให้เกิดแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ผลงานด้านจิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม และสถาปัตยกรรม สิ่งเหล่านี้ล้วนมีคุณค่าและมีประโยชน์ต่อชีวิตมนุษย์ซึ่งสามารถแยกแยะกล่าวเป็นประเด็นได้ดังต่อไปนี้

๑. มีประโยชน์และคุณค่าทางด้านจิตใจ ปลุกจิตสำนึกที่สั่งامกระตุ้นให้ปรารถนาที่จะทำความดี เกิดความรู้สึกประทับใจ และความซาบซึ้งตรึงใจ

๒. มีประโยชน์และมีคุณค่าทางด้านศาสนา เป็นแนวทางสืบทอด เผยแผ่คำสอนทางศาสนา

๓. มีประโยชน์และมีคุณค่าทางด้านมานุษยวิทยา เป็นสื่อสะท้อนวิถีทัศน์ของมนุษย์ในยุคสมัยต่าง ๆ

๔. มีประโยชน์และมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ เป็นสิ่งที่ช่วยตรวจสอบ และศึกษาเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ได้ถูกต้อง